

Երկրորդ Հրատարակութիւն ԶԱՐԵԶ Կ. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՄԱՍՈՒՆԵՐԿ

ՀԻՆ ԴԵՄՔԵՐՈՒ

1635-1900

ԳՐԱՅ

Յ. Գ. Մ.

Տպագր. Զ. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

1907

ՆՓՈՒՆ
484

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ի հարկե՛ շա՛սը զուրկ մահաժամուկ հնուքեանց ծանր փողովք խափանուած լոյսերէն՝ այս ՄՏՈՒՆԲՆԵՐԸ քաղած ենք հին գրոյցներէ, անգիր մանաւանդ ձեռագիր պատմութիւններէ, բազմահասոր յիշատակարաններէ:

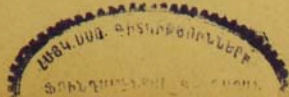
Եւ անգամ մը հրատարակած ալ ենք մէկ քանի՛ն ասանդ՝ ի յորդոր մանաւանդ ժամանակակցոցս եւ ի նախանձ նմանութեան, մասնացոյց ընելով այս հին առաքինացեալ Դեմեթրուն օրինակելի բարեմասնութիւններն ու մեծագործութիւնները. որով կրցան վեր բարձրանալ իրենց ժամանակի հասարակ կեանքներէն եւ վեր բարձրացուցին իրենց հասարակութիւնը:

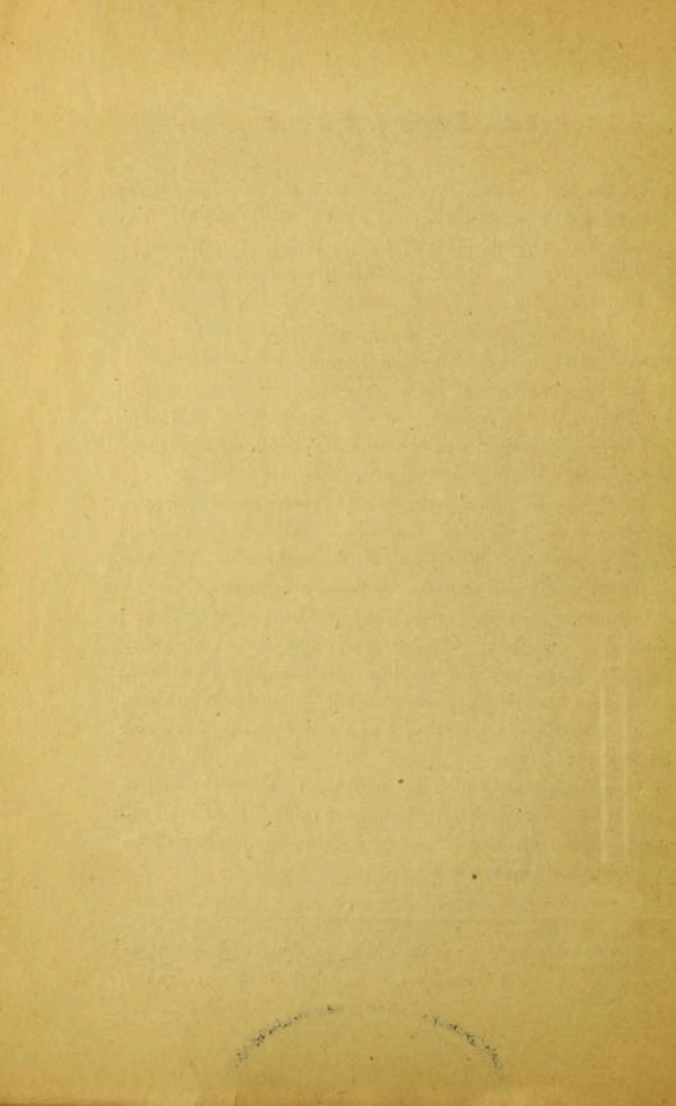
Քանիակով փոքր՝ այլ մասը եւ դժուարին աշխատեամբ ոչ փոքր այս վասակը՝ կրնձայինք արդ այս ամփոփ ձեւովն եկեղեցական ու աշխարհական մեր բանասիրաց պատմասիրաց եւ առաջնորդողոց:

Ապագայ պատմիչն ալ բո՛ղ վստահ ըլլայ ամփոփեալ այս Ստուե՛ններուն անցից արդեանց եւ բուականներուն (*) վրայ, որ ջանացինք ըստ կարելոյն աւանդել գիտական պարզ եւ յստակ ոնով՝ զգուշանալով բանաստեղծական եւ հարճարիօսական յառաջ ձեւաբանութիւններէն:

Այս հանգամանակով՝ դպրոցներու, մանաւանդ վանական ու կեդրոնակ սն դպրոցներու, մեջ ալ կրնայ ծառայել այս ընձեռուած՝ իբրեւ դասագիրք ընկերցանութեան եւ շարագրութեան:

(*) Իւրաքանչիւր գրութիւն ներքեւ նշանակեալ թուականը կը ցուցնեն՝ թէ ե՛րբ գրուած է նոյն գրութիւնը:

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՔԷՍՄԻԻՐՃԵԱՆՑ

[Գ. ՊՈՂՍԵՅԻ]

Քէօմիւրճեանց ազգատունմը 17րդ դարու սկիզբէն նշանաւոր եղած էր ի Կ. Պոլիս, որոյ յատուկ դամբարան մըն ալ կար մինչև 1800՝ Պալլադիայի վաղեմի գերեզմանատունը:

Այդ ազգատունմին ծագումն էր Ալինէն: Հոնկէ էր՝ որ 1600ին Քէօմիւրճեանց Սարգիս անունով տունիկ մը անցաւ Կ. Պոլիս և հաստատուեցաւ՝ թուի՝ Սամաթիայի հինաւուրց Հայոց թաղը: Այս Սարգիսի որդին էր Նահապետ, որոյ որդին՝ Մարտիրոս: Մարտիրոսէն ծնան Իրինէ անուն աղջիկ մը ու երեք մանչ զաւակ՝ Երեմիա Քէօմիւրճեանց, Կամիտաս Քէօմիւրճեանց, Մարտիրոս Քէօմիւրճեանց:

Գրուած է թէ Մարտիրոս՝ հայրն Երեմիայի՝ արդէն քահանայացած էր իր անդրանիկ զաւակին ծնելէն ետք: Էլին բարի ժամանակները՝ նշանաւոր ազգատուն մերէն անձնանուէր անձեր կը քահանայանային, հակառակ արդի դրութեան, և ղիւտական դրութեամբ՝ քահանայի որդւոց գէթ մին յաջորդաբար քահանայ կըլար: այս պատճառով՝ Տէր Մարտիրոսի միջին որդին

ալ, կոմիտաս, քահանայ ձեռնադրուեցաւ ապա և վկայական փառաւորութիւն մը ունեցաւ :

Ըստ ազնուականութեանն՝ հանճարեղ սնձեր ալ սնպակաս եղան Բէօմիւրճեանց տունէն : Ասոնցմէ նշանաւորագոյնը ծնաւ 1635ին և անուանուեցաւ Երեմիա :

Երախայական ամերը գլելէն ետք՝ անշուշտ իր մեծ տոհմին և ուսեալ հօրը խնամքով՝ առաւ ընտիր կրթութիւն մը նախնական, մանաւանդ ամէնէն առաջ մայրենի լեզուն եկեղեցական ծանօթութիւններ և թուրքերէնը շատ ազէկ իւրացուց : Երիտասարգութեան թեւակոխելուն՝ բաւական ատեն աւագսարկաւազութիւն ըրաւ Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցին. ասիէ զատ նշանակելի մասնաւոր պարագայ հասած չէ մեզի Չէլեպիին երիտասարգ պարագամանց վրայ : Բայց իր կատարեալ հասակին ծանր պարագումներն ու իրահմուտ խորհրդականութիւնները կը ցուցնեն՝ որ ինք հետզհետէ զբաղած է Պատրիարքարանի մէջ և ուրիշ կարեւոր պաշտօնատարներու քով քարտուղարի ու նօտարի գործերով (մանաւանդ Մարտիրոս Պատրիարքի քով), և թերևս իր լեզուագիտութեան պատճառով Բ. Դուռն ալ պաշտօնավարած է :

Կերևի նաև որ ժամանակին լեզուագէտ անձնաւորութեանց քով ալ յաճախելով՝ ձեռք բերած է արեւմտեան և յունական լեզուներու հմտութիւնը. թերևս Երեմիա ալ մին էր կղեմէս Փալանոսի աշակերտող երիտասարգներուն, որ կուսանէին Ղալաթիա յատուկ վարժոցի մը մէջ՝ պատմութիւն և լատիներէն յիշեալ հայամերձ բժիշկ-կրօնաւորէն : Հայ տպագրութիւնն ալ սկզբնական տատանումներէ ետև՝

1640էն 1650 նոր մղում մը կառնէր ի Կ. Պոլիս, և նախնեաց աստուածաբանական գործերուն հետ լոյս կը տեսնէին պատմական երկեր ալ, որոնցմէ կօզտուէր Երեմիա սարկաւազը, ինչպէս կօզտուէր Էջմիածինի ու Երուսաղէմի նուիրակներուն և Պոլիսի գրագէտ անձնաւորութեանց հետ յարաբերութեամբն՝ անոնց քով գտնուած կարեւոր ձեռագիրներէն: Այսպէս պատրաստուեցաւ իր ներսն այն զգօն և ներհուն նկարագիրը, որ պիտի փայլէր ապա իր բազմազան գործունէութեանց և միջնորդական յարաբերութեանց առիթներով և որ առաջին պատճառն եղաւ իր Չէչկալի (Աստուածային) մակդիրին՝ զոր ժամանակին հայ-չայֆի սովորութիւնը կընծայէր հանձարեղ և գիտուն անձնաւորութեանց:

Յակոր Կաթողիկոսի և Եղիազարի ցաւալի վէճերուն ատեն կատարեց՝ միջասահման դիրքով՝ հաշտեցուցիչ դեր մը ու քանիցս պատգամաւորելով՝ իրատեց յորդորեց յանդիմանեց Յակոբեաններն ու Եղիազարեանները, մինչեւ նոյն ինք Եղիազարն անգամ, որ Չէլէպիին ձայնէն կը հանդարտէր:

1660ին Կաֆացի Մարտիրոս վարդապետի (միջոց մը պատրիարք Կ. Պոլիսի) նեղ օրերուն՝ իրրեւ խորհրդականն անոր կըրցաւ միայն ինք, հակառակ մեծամասնութեան մը խորհուրդներուն, անհամոզել զայն անարգական գրամ մը վճարելու մտադրութենէն: 1663ին՝ գտնուեցաւ Սիսի Խաչատուր Կաթողիկոսին և ուրիշ երեւելիներու խորհուրդին մէջ ի Կ. Պոլիս՝ չափաւորելու համար բազմնուանդն Եղիազարի արտակիրութիւնները, և ինք ընտրուեցաւ հոն պատգամաւոր՝ երթալու Բերիա առ Եղիազար Այնթապցին, զոր՝ ինչ որ ըրաւ՝ չկըրցաւ համոզել:

7 ցրտը
հասն
էն

110

Գարձեալ՝ 1666ին պատգամաւորեցաւ, Ապրոյ Չեւէպիի կողմէն, առ Մարտիրոս Պատրիարք իբրեւ զգօն խաղաղարար, և յաջողեցաւ այս անգամ: Այնուհետեւ՝ շատ խնդիրներու մէջ ղեկեց ի բարին Մարտիրոս Պատրիարքը, և շատ առիթներու բարերարն եղաւ անոր, որ իցիւ զխանար իր խմատուն բարեկամին յարգն ու երախտիքը:

1680ին Յակոբ Կաթողիկոսի Կ. Պոլիս գննուած միջոցին՝ Երեմիա Չէլէպի զնաց անոր ալ մօտ և յորդորեց Երուսաղէմ զրկել Մարտիրոս վարդապետն իր յանձնարարական թուղթով, որպէս զի նա հաշտուի Եղիազարի հետ, ու եթէ յաջողի՝ առնէ Կ. Պոլիս բերէ. Կաթողիկոսն հաւանեցաւ ասոր և Մարտիրոս այսպէս Երուսաղէմ Եղիազարի քով երթալով հաշտուեցաւ. այս անգամ ալ այսպէս յաջողեցաւ Երեմիայի աշխարհական խմատութիւնը՝ մերձեցունելու համար երկու բարձրաստիճան գժտեալ եկեղեցականները: Բայց Ս. Յակոբեանց վանքը նորէն նոյն շփոթ վիճակին մէջ տարուբերեցաւ մինչև 1700, և անկէ ասդին ալ մինչև Գրիգոր Շղթայակիրի բարերարող օրերն՝ եկեղեցականներու և աշխարհական տեղակալներու փառասէր ձգտութիւնուն մէջ և ճմլուած պարտաւորուած էր, թէպէտեւ Երեմիա ալ՝ ուրիշ բարձր անձնաւորութեանց հետ՝ մինչև իւր մահուան թուականն աշխատեցաւ բառնալ նիւթական ու բարոյական այս գալթակալաց վիճակը վանքին, և անձամբ Երուսաղէմ ալ գնաց . . . :

Խեղճ Չէլէպի՝ շատերուն պէս՝ ինք ալ խաղաղարաց միամտութեամբ վարակեալ, իր ներքին առանին խաղաղութիւնն ալ վրայ տուած կը թուի՝ ամենի խռովչաց խումբ մը խաղաղելու գրեթէ անհնար գոր-

ծին միջամխելով, և ասով փութացացած թերևս իր վախճանը, որով խնայուեցաւ իմն իրեն ահանաատես չըլլալ ոգորմազին վախճանին իր կրասեր քահանայ եղբօր, որ հետեւանքն եղաւ այդ ներքին յուզումներուն:

Այս եկեղեցական ու կրօնական ներքին շփոթութեանց միջոցին՝ Չէլէպին կատարած է մեղմագոյն եղանակով այն խմաստուն դերը, որ ապա 18րդ դարուն Յակոբ Պատրիարք Նալեան և 19րդին Յովհաննէս Տէրոյեանց ու իր համախոհք կատարեցին աւելի՛ կորովով՝ իրաւախօսութիւն մը գոյացունելու համար Հայերու և Հռոմէականներու, և 1862—1864ի երեսուսդէմական կուսակցութեանց միջեւ:

Այսպէս ահա՝ մինչեւ 1697՝ խորհրդականութեամբ, քարտուղարութեամբ, խաղաղարարութեամբ, պատգամաւորութեամբ, հեղինակութեամբ և թարգմանութեամբ բոլորելէ ետք այնիւ ու սրտցաւ կենցաղ մը գործունէութեանց՝ կնքեց իր մահկանացուն նոյն թուին 60 տարեկան:

Երեմիա Չէլէպի՝ ճանապարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս նաեւ Պէյրութ, Պէլան, Անտիօք, Պրուսա, Բերիա, Երուսաղէմ և Արմաշ, որուն վրայ գրած է գլխաւոր յիշատակարան մը՝ պատմելով հան Կ. Պոլլիսի 1660ին մեծ հրդեհն ալ, որ այրեց հազարաւոր տուն և խանութք շատ եկեղեցի (առնալ Երեւակ 1879 հատ. Ե. էջք 138—142):

Երեմիա Չէլէպի աննման բեղմնաւորութիւն մը ունեցած է նաև իրրև մատենագիր. գրած է հինգ գիրք՝ «Պատմութիւն Օսմ. Թագաւորութեան» ընդարձակ, գիրք մը՝ անոր համառօտութիւնը, միւս

գիրք մը ստանաւոր՝ Յակոբ Կաթողիկոսի խնդրելովը, «Աղեքսանդրի Պատմութիւնը» նոյնպէս ստանաւոր, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Խորենացիէն քաղուածներ, գրած է՝ գերման դեպքանին խնդրելովը՝ պարսկական, հնդկական և Փոքր Ասիայի աշխարհագրութիւններ, որոցմէ շատ բան քաղած են Ազոնց Աբրահայր ու Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իրենց ընդհանուր աշխարհագրութեան մէջ Ա հատոր. գրած է գարձեալ գիրք մը ընդդէմ Հրէից, քարոզներ, ճառեր՝ հայերէն տաճկերէն, Պատմութիւն Երուսաղէմի, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Աւետարանն ու ինչ ինչ կտորներ հին կտակարանէն, թարգմանած է յունարէնէ ու լատիներէ գիրքեր, տպագրել առած է իր հսկողութեամբն երկու հատոր գիրք մնացորք Յիսուս Որդւոյ և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժամանակակից խնդիրներուն վրայ ընդարձակ նամակներ աւ Կաթողիկոսս և Պատրիարքունս, նաև յորգորականներ վանքերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ: Գրած է նաև ստուգութեամբ իր ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Չամչեան առած է շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած են իր այս գործերն ու չենք գտած՝ բաց ի քանի մը մանր ձեռագիրներէ Ս. Յակոբեանց վանքն յԵրուսաղէմ: Իր գրաբառն՝ ունի խաթուն արծաթի անկուած մը՝ տարբեր ժամանակին անոճ ոճէն, որ ճարակելու վրայ էր Ոսկան Երեւանցիին հրատարակութիւններովը. իր գրական յառաջդիմութիւնները՝ գարի մը կանխումն են վենետիկի ու Կ. Պոլիսի գրական 18րդ դարի զարգացումներուն: Երեմիա Չէլէպլիէն առաջ՝ Թուրքահայոց մէջ չենք պատահիր իրեն հաւատար կարգութիւններով աշխարհական մեծ խորհրդականի ու

մատենագիրի մը, որ այնքան պատարուն գործունէութիւններով և համրոյր ազնուականութեամբ ազգած ըլլայ իր ժամանակին գաղափարներուն և երեւելի անցքերուն վրայ: Մշտագործ և մշտադեսպան հրեշտակ մը սթենական, որ ոչ առանձինն նշանակելի մեծարանքով՝ իր ժամանակին՝ և ոչ առանձինն կենսագրութեամբ ու յիշատակով՝ ապագային՝ չէ վարձատրուած ըստ արժանւոյն, այլ իմաստասէր քրիստոնեայի մը անփառունակ զգօնութեամբ անցած է աշխարհի փառաւոր տեսարաններէն:

Երանի՛ իրեն:

1906

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅԱՅՐ

[ՍԵՔՄԱՆՅԱՅԻ]

Մե՛ծ գէ՛մք մը՝ ոչ այնքան իր հանճարին և ընտրած միջոցներուն որքան իր յամուռ գործունէութեանց բերումով, որոնց աւելի հարթ և յաջողագոյն գնացք մը տուին իր ընտրած հուսկ շրջավայրը (milieu) կրօնն ու կրամ հակառակութիւններն անգամ:

Թանահատից մեծ վանահօր համանունն Աբրայ Մխիթար՝ ծնաւ Սերաստիայի մէջ 1676ին, որդի հօր՝ Պետրոսի և մօր՝ Շահրիտտանի: Իր մանկական դաստիարակութիւնն առաւ քահանայէ՛ մը՝ մինչև տասնամեայ հասակը, ապա խստամբեր ճգնութեամբ կենակցարար աշակերտեցաւ երկու մաքրակրօն կոյսերու:

Տասնեւհինգամեայ՝ Ս. Նշանի վանքն ընծայուելով ձեռնադրուեցաւ հոն սարկաւազ, և տարիի մը շափ տուաւ ինքզինքն եկեղեցական գործերու և ուսումներու: Այդ միջոցին Ս. Էջմիածինէն Միքայէլ եպիսկոպոս մը Սերաստիա գալով՝ Մխիթար սարկաւազ մտաւ անոր քով և հեան ուղևորեցաւ Ս. Էջմիածին: Ճամբան՝ ի կարին՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ պատահեցաւ յիսուսեան կրօնաւորի մը և հոսմէական գաղափարներու: Ս. Էջմիածինի վանքը, որ դեռ հին դրութեամբ և անուսումնութեամբ կը կառավարուէր, Մխիթար սարկաւազ շատ վշտակրեց՝ ըստ կենսա-

գիրին՝ մանաւանդ Միքայէլ եպիսկոպոսի խստութիւն-
ներէն, ու հարկադրուեցաւ չուել Սեւանայ կղզին:

Հոն մտաց քիչ մը տունն, բայց անապատին ճգնա-
ւորական կենցաղին մէջ նկատելով որ կրթական մասն
իրը անտեսուած է, որոշելու վրայ էր անկէ ալ մեկ-
նիլ կէս մը յուսահատ, երբ տեսաւ Կոյսին տեսիլն որ
կը խրախուսէր զինքն ս'եր և ի'նչի սր ձեռնարկէր:
Սեւանէն անցաւ Բասէնի վանքը. հոն՝ ժամանակակից
խնդիրներու մեծագոյնն եղող Լեոնի Տումարին և
Քաղկեդոնի Ժողովին վրայ ստացաւ լիազօյն ծանօ-
թութիւններ՝ վանքին մեծ ճառընտիրէն, ու սկսաւ
Քաղկեդոնիկներու միտիլ և համարձակիլ խօսիլ ա-
նոնց ի նպատտ. միամիտ սարկաւազն այն օրերէն
կըսկսէր շնչել Հռոմի սլուգերը: Տարիուկէսէն անցաւ
Սերաստիա՝ ազատելու համար «դժնդակ խորհուրդ-
ներու և անհրահանգ պատանիներու ձեռքէն» ինչպէս
պատմագրուած է. իցի՛ւ երիտասարդ Սերաստիկը
քիչ մը եւս արիանար ու Սեւանի կամ Բասէնի մէջ
թափէր իր բովանդակ ձիգերը: Ճամբան՝ ի Կարին
ախորժով կարգալէ հաք Կղեմէս Գալանոսի հռոմէա-
մէտ գիրքը՝ Սերաստիա հասաւ 1693ին, և ապա
վարդապետանալով՝ գնաց Բերիա, անկէ Հռոմ երթա-
լու համար ելաւ Կիպրոս, ու հիւանդանալով և հա-
ւածուելով՝ դարձաւ Բերիա. ապա նորէն անցաւ Սե-
րաստիա՝ Ս. Նշանի վանքը, ուր ձեռնադրուեցաւ
կուսակիցօն քահանայ 1693ին:

Կարծես չընդհատելու համար աստանդական այս
կենցաղը մինչև Հռոմ՝ եկաւ Կ. Պոլիս և ի զուր
աշխատեցաւ համոզել հոն Խաչատուր Կարնեցի աստ-
ուածաբան վարդապետն՝ աշխատակցելու իր մտա-
գրած մեծ գործին: Ու նորէն դարձաւ Արեւելք:

նորէն՝ դարձեալ նորէն՝ եկաւ Կ. Պոլիս այս անգամ
 Կարինէն 23 տարեկան եղած. հաստատեց հոն փոքր
 միաբանութիւն մը՝ նախ Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ
 եկեղեցիին մէջ օթեւանելէ ու քարսզութիւն ընելէ
 ետք. այդ օգեւորեալ քարոզներուն անազին բազ-
 մութիւն մը՝ մանաւանդ գաւառացիներէն՝ ներկայ
 կըլար : Այս հրապարակասօսութեանց և ուրիշ
 առիթներով յայտնեալ իր հոռմէամիտութիւնը՝ զբը-
 գուեց իրեն զէմ ժամանակին խորագէտ պատրիարքն
 ու անոր համախոհները, և այս գրգռութիւնն յան-
 գեցաւ իրական զարմանալի երեւոյթներու և պատ-
 ճառեց աղմուկ բազմադէմ՝ մինչեւ որ 1703ին Մխի-
 թար վարդապետ, ընդ ամէնը 400 դրչով և տանակեց
 յարեալներով, կձկեալ ծպտեալ փոխադրուեցաւ Պե-
 ղոպանէսի Մեդոն բերդաքաղաքը. հոն՝ այլայլեղու
 և այլսրարոյ օտարութեան մը մէջ հիմնելով իր առա-
 ջադրած մենաստանն ու եկեղեցին՝ 1706ին : Զրկանք,
 ազքատութիւն, ձգձգում և հակառակութիւն՝ մինչեւ
 Հոռմէն խկ՝ չկատեցուցին աստանդական Մխիթարե-
 անդուլ ժրութեամբ ամրացունելէ իր նորահաստատ
 փոքր մենաստանը, մինչեւ որ 1712ին Կղեմէս ԺԱ.
 Պապէն բուրբովին առանձնաշնորհուելով՝ վաւերացաւ
 իր դործն ու ինք կոչուեցաւ Արրահայր : Մխիթար
 Արրահօր ցայնվայր գործունէութեանց հօր աջակից-
 ներ եղան՝ Կ. Պոլսեցիքն Հ. Եղիա և Հ. Մանուէլ,
 որ ձգելով իր նշանածը վարդապետին յարած էր ի
 Կ. Պոլիս : 1815ին վերահաս ձախող զէպք պատճառ
 եղան փոխադրելու իր միաբանութիւնը Վենետիկ՝
 յետ օտարութի՛ ալ հակառակութեանց : Իրեն յատ-
 կացաւ Ս. Ղազարի աւերակ կղզին, որ սկսաւ 1717ին
 սքանչելապէս բարեզարդուիլ առ այդ : Անցած երկուս-

սարգուծեան վառվառն և շրջշրջուն կրակներէն՝ Մխիթար, իբրև վախճան իր այս ստոյգ սղխականներուն՝ ստիպուեցաւ նաև երթալ Հոռոմ, ուր ջրելով՝ իր վրայ եղած ամբաստանութիւններն՝ (*) յաղթանակելով դարձաւ Վենետիկ և տուաւ ինքզինքն հոն գրաւորական ու տպագրական վաստակոց՝ շինելով իբր ի՛ր իսկ ճարտարպետութեամբ նոր ու վայելուչ մենաստան մը, հիմնելով ընծայարան, տպարան, դպրոց, արուեստանոց և այլն:

Աղքատ ու խոնարհ այլ յարատեւ միջոցներով երեսուն տարի անխոնջ տքնեցաւ այր կասարեայ ու նուիրեայ դարձած Սերաստացի Մանուկն և Արքահայրն Մխիթար՝ առաջին աշակերտներուն հետ՝ իր այդ վերջին հանգրուանին մէջ, որ պիտի ըլլար բովանդակ թուրքահայերուն ակադեմի՝ անոնց սարտուցիչ խրատ իրակ ունենալով միայն իր վրայ Հոռոմի կրկնախառնագրօջը: Արքահայրը կը փափագէր և կը կտակէր նաև՝ այդ դրօշին պատուելուն և անոր հնազանդելուն չափով՝ պատուել սիրել ու աշխատել հանուր տոհմին համար անխափր սպասարկութեամբ. և ապաքէն իր հաստատած միարանութիւնը մինչեւ քսաներորդ դարն՝ հաւատարիմ մնաց այդ սկիզբին. խմաստուն և սիրուն եղանակով՝ ինքն ալ այս նրբին ու քիչ մը զժուարին քաղաքականութեամբ երեսուն և չորս տարի կառավարեց արքահայրօրէն իր հիմնած

(*) Մխիթարի Հոռոմ եղած միջոցին՝ կարտինայներէն ոմանք մինչեւ Հոռոմական արձուի քսած էին իրեն համար, ըստ վկայութեան Ս. Հերանիմոսի վանքին երեսիցի առաջնորդին Տես Հ. Սարգիս Վ. Թէոդորեան (Պատմ. և թիւ Մուրատեան Վարժարանին, հատոր Գ. Վերջարտ):

վանքն ի Ս. Ղազար, որ կը փառաւորէ ցարդ իր անունը:

1716 Մայիս ամսուն բռնուեցաւ ծանր հիւանդութենէ մը, և երեք տարի ետքն՝ 174) Ապրիլի 27ին՝ կրօնաւորական օժեալ ու անդորր մահով վախճանեցաւ, և թաղուեցաւ հոն Ս. Ղազարի վանքը:

Թողուց 50 աշակերտ և 7 եղբայր, որոնց շատն ու գործօն մասը Կ. Պոլսեցի (*) էին: Իր ապագրութեամբ և աշխատասիրութեամբ ի լոյս ընծայած գիրքերն են՝ Թովմաս Գեմբացի, Կրթութիւն աղօթից, Առաքինութեանց և մուլութեանց, Ալպէրտ, Քերականութիւն, Ատտուածաշունչ, Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին, մեծ Բառարանք և այլն, առնցմէ զատ թողած է հոգեւորական շատ ձեռագիր:

Մխիթար Արբահայր սկիզբէն հետէ անձնանուիրական տեսլածին կրօնքի մը եռանդներով խանդացած (որուն վերջին փուլն եղաւ իր վերջին գոտուցումը դաւանարանական), իր տեսական ու գործնական արդիւնքովն անձնաւորեց՝ խոնարհ, խոհական, արխամարմին, արխահոգի ու բազմավաստակ մեծութիւն մը, որուն առ հասարակ հետեւող եղան իր իրր անմիջական ու անոնց յաջորդ աշակերտները. առնց մէջէն ելան մէկ քանի մեծագոյն անձնաւո-

(*) Ինչ որ այ երկայնաբանեն Հ. Սարգիս Թէոզոր ու նրմանիր Կ. Պոլսեցի Մխիթարեանք՝ Թէ՛ Տաշախն Թէ՛ գաղափարի ազնիւ բարձրութեանց ու առ հասարակ մեծութեանց կողմէն միշտ գերազանց են իրենց դրսեցի միաբանակիցներէն՝ սկսելով Հ. Վրդանէս Ասիերեանէն մինչեւ Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին և Հիւրմիզեանները Վերջին փառիններու Մխիթարեանց միջակութիւնն այ չե՞նք կըրնար վերագրել գիւղացի զըրօցեցիներու բազմութեանը . . . :

Ն ջ ը յ
454

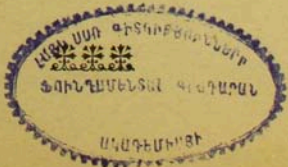
բութիւններ ալ, որ բերին բացառիկ՝ պատիւ հայ հանճարին ու գրականութեան՝ նոյն իսկ առաջի Եւրոպացւոց. ինչպէս, օրինակի համար, Հ. Ստեփանոս Ազոնց, Հ. Մկրտիչ Աւգեր, Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ու Հ. Եգուարդ Հիւրմիւզեան:

Մխիթարի յաջորդ Կ. Պսակեցի Ստեփանոս Մելգոնեան Աքրայլին ժամանակ՝ քանի մը միաբաններ զատուեցան և բացին Թրիէսոյ քաղաքին մէջ առանձին դպրոց ու մենաստան, դարձեալ նոյն «Մխիթարեան» անունով՝ 1774ին: Երբ Ֆրանսացիք առին Թրիէսը՝ փոխադրուեցան ի Վիեննա և անուանեցան Վիեննական Միաբանութիւն Մխիթարեանց: Այդ միաբանութեան նշանաւոր ձեռնարկն եղաւ սոկեղարեան լեզուի վերբերումը՝ ձեռամբ բազմամուտ Հ. Յովսէփի Գաթըրճեան և Հ. Մատաթիայի Գարաղաչեան, որ ապա Կ. Պոլիս դառնալով ձգեց կրօնաւորութիւնն և աշխարհական տարազով գրեց վարժապետեց ու իմաստասիրեց մինչև իր դարձաւոր մահն ի հոսմէական եկեղեցին:

Այս գլխաւոր գիծերով և հետեւորդներով կընծայի մեզի Մխիթար Արրահայր՝ իրբու մեծ դէմք մը կրօնաւորական, որուն յորելեանն ալ տօնուեցաւ 1901ին ի Ս. Ղազար՝ իր վերջին երախտեալ թոռներուն և համազգի համակիրներու կողմէն:

Իր միաբանութիւնն եղած է՝ վերջին նարոգողն հայ վանականութեան ու գրաբառ գրականութեան:

1901

ՅԱԿՈՒՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՆԱԼԵԱՆ

(Ն Ա Լ Օ Ղ Լ ՈՒ)

(Զ Ի Մ Ա Ռ Ա Յ Ի)

Տասն և ութերորդ դարու կէսերը փայլող Կ. Պոլիսի այս գիտուն պատրիարքը՝ ծնած է Ակնայ Զիմառայ գիւղը:

Կը թուի մինչեւ չորեքտասնամեայ հասակն՝ անցուցած է հոն գրգուռող ու աղքատին կենցաղ մը: Ապա՝ ուսանելու, ուխտաւորելու, քաղաք և մանաւանդ քաղաքաց քաղաք Կ. Պոլիսը տեսնելու եռանդ մը թելադրած է իրեն անցնիլ Սերաստիա ու անկէ՝ բարեսէր ոտայնանկի մը թեւարկութեամբ՝ Կ. Պոլիս:

Նոյն ժամանակները (18րդ դարու առաջին քառորդին)՝ հին Պոլսահայք առած էին անդորր զարգացումի գնացք մը: Զմիւռնացի Յովհաննէս և Աւետիք Լեղոսկիացի պատրիարքներու, Մխիթար Աբբայի, Կարնեցի Խաչատուր վարդապետի ու այլոց արտաքին և ներքին ցաւալի վէճերը դադրած էին, և բանասիրական ու եկեղեցատիրական խաղաղ գործեր ու պարապումներ՝ սկսած էին գրաւել միտքն ու սիրտը տոհմային առաջնորդներու՝ նաև ժամանակին աշխարհական ազգեցիկ անձնաւորութեանց:

Այսպիսի խաղաղասէր վիճակի մը մէջ՝ երիտա-

սարգ Նալեան Կ. Պոլլիս հասնելուն թուի շա՛տ շա՛ւտ յառաջ գացած է՝ թեւորկութեամբ մանուսանդ իր հայրենակից Ակընցիներուն, որոնց մէջ կային ամիրաներ ալ: Ի սկզբան՝ բաւական տակն աշակերտած է՝ Պաղտասար Ա. դպիրին հետ՝ Ֆահրապատցի (կամ Աստրապատցի) Աբրահամ վարդապետին, որ բարձր ուսումները Պոլսահայերուն ալ մէջ մուծանողներուն առաջիններէն է, ինչպէս կը գրէ Արք դարու թուրքահայ երեւելի մատենագիր մը:

Ապա՝ մտնելով Բաղէշի Ամլորգույ վանքին հրուշակաւոր շառաւիղ Յովհաննէս Կոլտ վարդապետի քով՝ հեռզհեռէ զարգացաւ լեզուագիտութեան, մատենագրութեան, թարգմանչութեան և պաշտօնական գործառնութեանց մէջ: Երբ կարապետ կաթուղիկոս հայկախոյոս ձեռնագրից Կոլտը, ինքն ալ վարդապետ ձեռնագրուեցաւ անկէ:

Շինող, քարոզող, ուսուցանող Կոլտ հեռզհեռէ կը զարգացունէր, Գրիգոր Շղթայակիրի աշխատակցութեամբ, Կ. Պոլլիսի դպրոցներն ու եկեղեցիները. ան էր՝ որ բացաւ, ի մէջ այլոց, մասնաւոր տպարան մը ի Սկլետար, և իր յատուկ դպիրներուն ու Յակոբ Նալեան վարդապետի միջոցով՝ ծաղկեցուց հոն նորանոր ուսումներ և թարգմանել տուաւ շատ գիրք:

Մանուսանդ ստէպ ջանադիր կըաւ՝ մերթ ընդ մերթ վերատին գրգռուող դաւանաբանական վէճերուն ատեն՝ իրաւախոս խաղաղութեամբ հանդարտ պահել իր հօտը, այս ամէնուն մէջ ալ աջ բողոք ունենալով իրեն Նալեանն ու Սարգիս վարդապետ Սարաֆեանը, որ ապա ընդունեց հոսմէականութիւնն և տպագրեց քանի մը աստուածաբանական ստուար գործեր:

Յակոբ Վարդապետ Նալեան սկսաւ վերջապէս առանձինն պաշտօնավարել՝ նախ ընտրուելով առաջնորդ Գաղատիայի, ու երբ 1740ին Յովհաննէս Կուլտ Պատրիարքն հանգչիլ ուզեց իր հոգերէն՝ իրեն տեղակալ կարգեց զինքը։ Կուլտ վախճանեցաւ 1741 Փետր. ամսուն մէջ, և նոյն օրը պատրիարք եղաւ Յակոբ Նալեան, և իր շուրջն հաւաքեց բանխուսն և ուսեալ մարդիկ, որոնց մէջ էր նաև Շուէտի դեսպանութեան թարգման ճամճուգատէ Յակոբ (*):

Իրրեւ առաջնորդ խմաստուն՝ Նալեան իր նախորդ մեծաւորին պէս կըրցաւ ղեկել միաքերը կրթական ու բանասիրական պարապումներու։ Տպագրութիւնը, որ ցայնվայր շա՛տ աննշան կը գործէր Կ. Պոլիսի մէջ, աւաւ իր օրերը նոր ու բեղմնաւոր գործունէութիւն, և իրմէն առաջ՝ Թուրքահայ Պատրիարքներէն ո՛չ ոք կը յիշուի իրեն հաւասար հմտութեամբ և գործունէութեամբ։ Սիրելիին ու մտերիմն եղաւ ժամանակակից հայ և օտարազգի մեծ անձնաւորութեանց՝ ինչպէս Ակընցի Եաղուպ ամիրայ մեծատունին և նմանեաց։ Իրրեւ զգատտ ներանձն ու բանասէր կրօնաւոր՝ իր բարձր ու բազմազրաղ պաշ-

(*) Ճ-Մ-Գ- քա- ալ կոչուած այս Յակոբ դպիրը՝ Քարգմանած է Ֆրանսերէնէ Գէրէ Խէ-ր-Վ-Ն-ը, յունարհնէ ալ Քարգմանած է՝ 1749ին՝ յունական ժ-Մ-Գ-Գ-Յ-Ն-ը, լատիներէնէ՝ 1723ին՝ Գէրէ - - - - Ն-ը Լ-Ն Ք-ր-Վ- Ի-Ն-Գ-Վ-Գ-Ի-Ն- ու 1745ին՝ Նե-ր-Ն-է Գէրէ - - - - Յ-Ն-ը։ Ասո՛ց ծնագիրները կան Երուսաղիմի Մ. Յակոբեանց մատո՛նդարանը, եւ մեր տեսած ենք հոն 1901—1902ին։ Յակոբ դպիրին նախահայրերէն կը կարծուի ճամճի օգլու Տէր Կարապետ, որ 1670էն ետք Ամասիոյ մէջ քաշուած՝ ի ծածուկ հոռմէականութեան միսիոնարութիւն կընէր եւ Տէր Կովստաս Քէօմիւրեմեանի խոստովանահայրն ալ եղաւ (Վարք, Տէր Կովստասի տպ. ի Թրիեսոյ 1798, էջ 26)։

տօնին մէջ ալ ժամանակ կը գտնէր գրելու և հրատարակելու մեծ գործեր, որոնց մէկ մասը տպագրուած ալ է ի՛ր իսկ ծախքովն և հսկողութեամբ :

Թարգմանել կուտար նաեւ խտրերդցի Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետին ձեռքով խաղերէնէ կարեւոր երկեր, որոնց մեծ մասը ձեռագիր կը գտնուի Ղալաղխայի մատենագարանին ու Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց ձեռագիրներու թանգարանին մէջ : Ինք եղած է նաեւ առաջին հեղինակը կանոնաւոր հայ քրիստոնէական գտագիրքերուն, զորս հրատարակեց 1737ին, և 1741ին Բ. տպագրութեամբ ի Կ. Պոլիս (*):

1761ին, ծանր հիւանդութեան մը բռնուելով՝ ինքնակամ հրաժարեցաւ պոլսական Պատրիարքութենէն ու իր իսկ ձեռքով ընտրելով իր յաջորդը, Գրիգոր վարդապետ Պատմաձեան, զգեցուց անոր պատրիարքական հանգերձանքը, մինչ Գրիգոր վարդապետ արտասուելով կուգար Ս. Աստուածածին եկեղեցին իր սաքն իյնալու : Քաջալերեց զայն ասուածարան Պատրիարքն և օրհնութեամբ աւանդելով անոր բոլոր վարչական գործերն՝ առանձնացաւ Յուլիսի 18ին : Հետեւեալ վախճանտոմին օրը թաղուեցաւ Բերայի մեծ գերեզմանատունը մեծամեծ փառքով՝ Յակոբ կաթողիկոսի տապանին քով :

Անշուք վիճակէ ու գեղջուկ յարկէ այսպէս պատրիարքութեան բարձրացեալ և փառաւորեալ՝ Յակոբ Նալեան աղէ՛կ իմաստասիրած կը թուի իր ժամանակին բոլոր պէտքերը, բարքերը, կիրքերն ու խնդիրները. որոնց վրայ է մանուանդ որ հրատարակեց Գանձարան

(*) Տե՛ս Ի--Է-4 Յ. Տէրոյինցի, հատ. 7. էջ 51 :

Ճանուցմանց և Չկն հոգևոր անուն մատենաները, ներ բարոյագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, հնախօնութիւն, աստուածաբանութիւն, աշխարհագրութիւն և բժշկականութիւն անգամ, հասարակաց հասկընալի գրաբառ—աշխարհաբառով մը և կուռ սճով, ամփոփուած պարզուած են և զոր մինչև ցարդ գաւառացի ու պոլսեցի ժիր իմաստունք կը կարգան անսորժով քուխերիկներու և քոնիտներու քովիկն ու փռան քեզկեաններու վրայ:

Անօրինակ երկարատեւութեամբ՝ քառորդ գար մը՝ իմաստութեամբ վարեց իր հօտը, և թողուց 15—20 հատորի չափ պատկառելի գործեր, որոնց գլուխ կըրնանք դնել Նարեկի ընդարձակ մեկնութիւնն և ձեռագիր ստուար Աստուածաբանութիւնը (*). ասոնց մէջ՝ Թաղէսէն, Արիստոտէլէն, Պլութագորէն մինչև Եւուտոն վկայութեան կոչուած են: Եւ այդ գործերուն մէջ առ հատարակ կը փայլի՝ ժողովուրդին հասկընալի բլլալու յորդ ճիգի մը հետ՝ փիլիսոփայական ու աստուածաբանական խոր հմտութիւն և պարզ գրաբառ մը եփուեն, որ բուն ուրեք կը գործածէ Ամուդերտամի Ոսկանին և նմանեաց օտարաբանութիւնները, ու գրեթէ բնաւ չտարբերիր ժամանակին Միսիթարեանց՝ մանաւանդ Չամչեանի՝ վարժ գրաբառէն:

Իբրեւ մատենագիր իմաստասէր՝ իր ժամանակակիցներուն գրեթէ միակն է Յակոբ Պատրիարք Նալեան՝ որ գիտէր քաջ հայերէն, թուրքերէն, խալիբէն, թերեւս նաեւ լատիներէն ու երբայեցերէն: Եւ

(*) Իր բուն ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց քով. իսկ օրինակները շատ կան վանքերու մէջ:

այս ամէնը թուի ուսած էր ժիր ինքօրնութեամբն և արթուն հանճարով, որ աւելի աչքի կը զարնէր շուրջի ամայի տգիտութեանց մէջ: Պատրաստարան և ճարտարախօս, որուն վկայ են իր վրայ գրուցուած շատ անհիշողներ, և կրօնաւոր ժուժկալ ու նախանձայող, որ գլխաւոր պատճառն եղած է իր բազմափոփոխ լուրջ արդեանց: Իր շնորհիւն հասած են իրեն յաջորդ քանի մը բազմահմուտ եպիսկոպոսներն ու աշխարհականները, որոնց մէջ են Գէորգ զպիք Յովհաննէսեան Պալատիցի և Թագւոր վարժապետ:

Գեա քսան երեսուն տարի առաջ՝ հայ աստուածաբաններ ու ծերունի բարեպաշտներ իր անունովը կերպնուին և իր առածներովը կը մագնիսանային: Նահապետ Պատրիարքն իմաստասէր՝ Զլմառայի, Սկլւտարի, Կ. Պոլիսի, Բերայի, Երուսաղեմի և ուրիշ վանքերու մէջ ձգած է մէկէ աւելի յիշատակներ գրական և կառուցական, ու հայ մատենագրութեան մէջ՝ Գր. Տաթևացիի, Չամչեանի, Մըխլէյիմ օղլուի, Յովհ. Տէրոյնցի հաւասար բազմակողմանի անուն մը:

1901

Ի ԳՆԱՏԻՈՍ ՄՈՒԲԱՏԱՅ ՏՕՂՍՐԵ

(Կ . ՊՈՒՆՆՅԻ)

Թէ՛ իրրե մառտնագիր թէ՛ իրր առաջին հայ գէւք մը ծանօթ՝ եւրոպական դիրքով և զարգացումով՝ այս նշանաւոր անձնաւորութիւն կը ներկայանայ մեզի քանի մը համառօտ գիծերով միտյն, որ հասած են մեր օրերուն: Իգնատիոս Մուրատճայ ՏՕհարն ծնաւ Թոտունեան քարեկեցիկ ընտանիքէն՝ 1740ին Բերայի մէջ, ուր երեքտասաներորդ դարու իտալեան (ճինովայի ու Վենետիկի) գաղթականութիւնէն ի վեր բունած էր՝ մանաւանդ Վենետիկցւոց միջոյով՝ արեւմտեան տարազ ու կենցաղ մը՝ բուսական նպաստամատոյց Արեւելքի մայրաքաղաքին մէջ եւրոպական զարգացում մը սնուցանելու:

Այդ զարգացումին գրգիռ կըլլային նաև Ֆրանչիսկեան ու Գամինիկեան շրջուն քարոզիչներն և ուսուցիչները, ինչպէս և դեսպանական տարրերը, որ երկու դարէ հետէ Բերայի բարձանց վրայ սկսած էին օթեւանիլ՝ Կ. Պոլիսի դեսպանական օթարանին* յարգն անցնելէն ետե:

Այս պատրաստութեանց մէջ՝ Իգնատիոս ի սկզբան իսկ կրթացաւ յագուրդ տալ ըստ կարելւոյն իր յառաջ-

(*) Էւեթ Էճն ի Կ. Պոլիս:

դիմատէր փափագներուն, որոց բնական պաշտպանն եղաւ մանաւանդ իր հայրը՝ շուէտական հիւպատոսն Չմիււնայի: Ըստ այսմ՝ բարերազգութեան պատահեցաւ իր պատանութեան ժամանակէն թէ՛ առանկն թէ՛ շրջափայրին ներգործութեամբ առնելու բաւական վառ ու լայն կրթութիւն մը: Մանաւանդ արեւմտեան քննասիրութեամբ միջամուխ ըլլալով արեւելեան լեզուաց բանասիրութեան՝ սկսաւ հետապինդ իմաստասիրել Արեւելքի մեծ պատմութիւնները:

Իր կիրթ ու համարյր բնաւորութեամբն աշխատասիրութեամբն և հմուտ անձնաւորութեան մը օգնութեամբ՝ յաջողեցաւ յօրինել արեւելեան պատմութիւն մը, որ ցայնփայր դեռ խմբադրուած չէր կատարեալ ձևով: Ապա՝ ընդհուպ եղաւ Շուէտի դեպանութեան առաջին թարգման, և հոն ալ՝ իր պաշտօնական գործերուն մէջ՝ ստորապորդ ժամերուն կաշխատէր անխնայ բանասիրական պատմական գործերու պատրաստութեան:

1782ին դեպանութեան պաշտօնին հասնելով անուանուեցաւ տապեա Վազայի կարգին. քանի մը տարիէն անցաւ Բարիզ իր առանձին երկերը կատարելագործելու համար, և հոն Մալէ-Տիւրանի և Ֆրանսացի քահանայի մը օգնութեամբ կարգի դնելով իր ցայնփայր հաւաքած պատմական նիւթերն՝ հրատարակեց առաջին մասն իր Ընդհանուր Պատկերին Օսմանեան Հարսութեան, 1787—1790ին, երկու մեծ պատկերազարդ հատոր (*): Այս երկասիրութիւն

(*) Յովսէփ տը Համէր՝ մեծ պատմագիրն Օսմանեանց, քաղած է բաւական բան այս ընդարձակ գործէն, որուն երկու մեծ հազուազիտ հատորները կարժեն 15—20 ժամ. ոսկի: Պըրլ- (Պատմ. անգլ. բաղարարձութեան) կը յիշէ կարգ մը երեւելի պատմագրաց հետ Տ'Օնսընն եւս:

հանեց մեծ անուն, որուն իրաւամբ արժանի ալ էր: Քահմէտական ազգերու վէպերը, պատմութիւնը, կրօնքը, օրէնքը, կրօնաւորական կարգերն ու սովորութիւնները՝ խոր մանրամասն ու տեղագէտ խղճամիտ քննութիւններով կը պատկերէ հոն պատմագրական ամուր արուեստով: Այս գործին առաջնորդ ըրած է զլիսաւորապէս նըսըֆի էօմէրին հաւաքումն և Իպրահիմ Հալէպի խմամին իրաւաբանութիւնը: Աւարտելէն ետք՝ երբ դարձաւ Բարիզէն Կ. Պոլիս՝ Սուլթան Սէլիմ Գ., գնահատելով այս մեծ երկատիրութիւնը, շնորհեց իրեն մեծ պարգև ու արժանացուց զինքը բարձր պատիւի:

1792ին գնաց նաև Վենետիկի Ս. Ղազարու Միլիթարեանց վանքը, և հո՛ն ալ պարսպով ուսումնասիրեց ու հաւաքեց իրեն պէտք եղած պատմական ու բանասիրական ատաղձը: Հ. Միքայէլ Չամչեան և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, թուի, պէտք եղածին չափ նպաստած են պանդուխտ բանասէրին դժուարին աշխատութեանց:

Իզնատիոս ամուսնացած էր Գուլէլի Օղլուի աղջրկան հետ, բայց և իր դիզած հարստութիւնը պտուկեցուցած ըլլալով Ֆրանսայի դրամատուներ՝ կորոյս այդ ստակին մեծ մասը, ինչպէս և իր կինը. գնաց Բարիզ երկրորդ անգամ և հոն նորէն ամուսնացաւ թուի օտարազգի ազնուական օրիորդի մը հետ, և ա՛լ բոլորովին գրական իմաստասիրութեան տուաւ ինքզինքը:

Այլև՛ մուտքի այդ գիտուն և ակադեմական ստանին մէջ՝ 1804ին ի լոյս տուաւ Պասմական Պասկեր Արեւելից անունով գիրք մը, որ կը բովանդակէր հին Պարսից պատմութիւնն՝ ի սկզբանէ մինչև 7րդ դարը:

Բայց նժդեհին վախճանը վրայ գտաւ իր Պէտքեր տունին մէջ (1807 Օգոստ. 27ին)։ չկըրցաւ ամբողջացունել այդ մեծ գործը։ Իր զաւակը՝ Կարսլոս ասպետ՝ զեսպան Շուէտի ի Պրիւքսէլ, շարունակեց իր ընդհատ մնացած գործերն ու հրատարակեց Պասլուքիւն Մոդոլաց՝ 18 Մին, Կովկասուան ազգաց Սեռ ու Կասպից ծովերուն հիւսիսային երկիրներուն վրայ՝ ի 10րդ դարու՝ 1823ին։

Մուրատնայ ՏՕհարնի հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր Ասպետ Օստոնի։ այս օտարահնչիւն անունն և հայ շրջանակներէ հետո ասպրեւուն պատճառով՝ Եւրոպացիներն առ հասարակ յոյն կանուանելին զինքը։ Բայց ըստ բաւականին հաստատեալ ու արձանագրեալ կենսագրական ու բանաքննական վերայիշեալ ծանօթութիւններով, մտնաւանդ աւանդական հասածներով (*) ՏՕհարն կը ներկայանայ մեզի հիներուն մէջ՝ բաւական մեծ Հայ դէմք մը, գրեթէ առաջինը 18րդ դարու Թուրքահայերուն՝ բուն եւրոպական ու մատենագրական համբաւ պաշտօն և կրթութիւն առնողներուն մէջ։ հարուստ, բազմանմուտ, բազմաշրջիկ ազնուական մը, սրուն գործերուն մեծ մասը զեռ կը փնտռուին և կուսուէմասիրուին անձկանօք՝ Օսմանցիներէն ու Եւրոպացիներէն։ Իր վարքը գրող ֆրանսացի պատմագիր մը սա գատաստանը կընէ իր գործերուն վրայ։—«ՏՕհարնի պատմական երկերը, աշխարհագրական ծանօթութիւնները, Միջին դարու կէս

(*) Բերա ընկող այժմեան Թոսուներաներուն մէկ անդամէն իմացած ենք՝ թէ իրենց տօճին մէջ աւանդուեցանք կա՛յն յայսպիսի անձի մը յիշատակը, իբրեւ իրենց զերդաստանէն։

անձանօթ ազգերու վրայ տուած տեղեկութիւնները՝ ճիշդ են. թարգմանած կամ ծաղկաքաղած է քսանեւ-չորս արարացի. թուրք և պարսիկ հեղինակներէ, որոնց վրայ կը խօսի համառօտիւ իր յառաջարսնին մէջ: Իր գործին կէսը լեցուած է ծանօթութիւններով, որ բուն պատմութեանց կցորդ կարեւոր մասերն են»:

Այս բաղմարդիւն անձնաւորութեան հաւատար-քիչ կը գտնենք հին ու նոր աշխարհական թուրքահայերուն մէջ: Հիններէն կան միայն երեմիա Չէլէպի Բէօ-միւրճեան և Ճամճուզատէ Յակոբ դպիրը, որ երկօ-քին լեզուազէտ ու մատենագիր բաղմամուտ անձեր էին, թէպէտ չէին հասած իրեն չափ բարձր ու կարեւոր պաշտօններու. իսկ նորերէն՝ հանգուցեալ Սեր-վիչէն էֆէնտին, Բարձր. Յարութիւն-Գարեգին փաշա Տատեան, ինչպէս նաև Վսեմ. Գարբիէլ էֆ. Նորատունկեան, որ թէ՛ արգեամբք (*) թէ՛ պաշտօնով և տախիճաններով կը հաւատարին ՏՕհսընի: Բայց ՏՕհսընի համար՝ միշտ մեծ փառք մը պիտի մնայ ԱՏրդ դարու մը միջակութենէն՝ թուրքահայերուն մէջ՝ բաւական բարձրերն ամբառնալն ամէնէն առաջ՝ թէ՛ իրրև բանասէր, թէ՛ իրրև մատենագիր մեծ, թէ՛ իրր հասած առաջին անգամ դեսպանութեան պաշտօնի:

Ինք է ու պիտի մնայ առաջին գլխասէր (amateur) մատենագիրը թուրքահայերուն, առաջին դեսպանը, առաջին ակադեմիկոսը:

Պատի՛ւ իր յիշատակին:

1901

(*) Այս երեքին արդիւնք՝ ոչ այնչափ փայլած են մատենագրութեանց ուշափ իրենց բժշկական եւ վարչարան դասախօսութեանց ու խորհրդակցութեանց եւ խորհրդակցութեանց մէջ:

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՐԱԳՈՉԵԱՆ

(Տ Է Ր Է Ղ Է Ն Ք Յ Ե)

Տասնեւութերորդ դարի առաջին քառորդէն սկսելով՝ Յովհաննէս Կոլտա Գրիգոր Շղթալակիր և ապա Նալեան արգիւնաւոր Պատրիարքներուն ջանքով՝ Կ. Պոլսի մէջ հիմը դրուած էր արդէն բանասիրական ու եկեղեցատիրական բանաւոր և գրաւոր զարգացումի մը առ հասարակ Թուրքահայ՝ մանաւանդ բարձրաստիճան՝ եկեղեցականաց համար, թօթափելով չփոթ ու տարտամ անցեալէն ի՛նչ չոր ու ցամաք սուսում և սարք որ կար. քերական ու աստուածաբան անպէտ նրբութեանց, որ ճարակն էին ծանծաղ եւ կռուարոյժ աստուածաբանութեան մը և անհրապոյր չյանկուցող գրականութեան: Այս զարգացումին նուազ գրգիւռ չէր եղած՝ նորահաստատ միաբանութեան մը (Մխիթարեանց) նախանձաւորութիւնն ալ: Յիշեալ երեք ուսեալ ու բարձրաստիճան եկեղեցականներուն հիմնած դպրոցն ու լարած սարուածքը կենցաղի՝ կրքցան բռնել յառաջադէմ ու պատուական միջաստահմանի մը վրայ՝ 30—40 տարի՝ մանաւանդ Պոլսահայոց մէջ յուզուած դաւանաբանական հարցերը, ու ստեղծեցին իրաւաստն ներգործութիւն մը Թուրքիայի հոռմէական և լուսաւորչական Հայերուն վրայ: Այդ բեղուն դպրոցէն էր նաև Երզընկացի Սա-

մուէլ կախկոպտը, որ արդիւնաւոր ալ անփառա-
 սէր ալ մարդ՝ անգամ մը երուսազէմի Պատրիարք,
 անգամ մը Կ. Պոլիսի Պատրիարք, անգամ մըն ալ
 Ս. Էջմիւսձինի Կաթուղիկոս ընտրուելով՝ երեք անգա-
 մուն ալ հրաժարեցաւ, ու մնաց միշտ առաջնորդ
 Պրուսայի՝ իր վերջին ալեւոր տարիներուն միայն
 գալով Կ. Պոլիս և ըլլալով քարոզիչ Խաղիւղի, ուր
 և վախճանեցաւ ութսունամեայ, և թաղուեցաւ
 1786ին:

Ասոնց՝ բաւական ետքն յաջորդեց Զաքարիա
 Փոքուզեան կաղզուանցի Պատրիարքը, որ առաւ նոր
 ալ տարրեր գարկ մը նուազելու սկսած այդ գործին
 և հաւաքեց ինքն իրեն շուրջը նոր աշակերաններ,
 զոր ուսուց զարգացուց և յառաջացուց՝ ըստ իր ան-
 ներող սգիին՝ հետապնդող խտրականութեամբ մը, և
 առաւ եկեղեցիին նոյն նկարագիրով խուժը մը ե-
 պիսկոպոսներ ու վարդապետներ, ինչպէս կը գրեն
 իր կենտոգիրն և Գուրուէշմէի Ս. Խաչ եկեղեցին
 կեցող իր տապանաքարը:

Այս Զաքարիա Պատրիարքին ձեռքով մարզուե-
 ցաւ՝ կրօնական ու գործնական հզօր նկարագիրը Գա-
 բաղոհան Պօղոս Արքեպիսկոպի՝ ալ, որ ծնած էր
 1751ին Կեսարիոյ Տէրէվէնք (Տէրէ-Վանք) գիւղը, և
 ապա գալով Կ. Պոլիս, պահ մը առեւտուրով զբա-
 դած և յետոյ հետեւած էր եկեղեցականութեան, ու
 ժամանակին եկեղեցական գործերու և պաշտօններու
 մէջ՝ ունեցած էր նշանակելի դերեր:

18րդ դարին, ինչպէս՝ շրջան ընդ մէջ՝ մինչև
 19րդին վերջերը, կեսարացի Հայերը Կ. Պոլիսի մէջ
 իրր առհասարակ ունեցած են առեւտրական ու կրօ-
 նական խնդիրներու համար՝ առաջնակարգ գիրք ու

ազդեցութիւն իրենց տոկուն բնաւորութեան, գործունէութեան, մանաւանդ լուսաւորչեանդն եկեղեցասիրութեան բերումով: Գարագոչեան Պօղոս Սրբազան ալ՝ ըլլալովը մանաւանդ կեսարիայի թեմերէն՝ վայելած ըլլալու է Կ. Պոլիսի մէջ իր նախաքայլերուն անոնց հզօր պաշտպանութիւնը, աշակերտելով հանդերձ Զաքարիա Պատրիարքին: Իր կեսարացիական բանիրուն և անտեղիտալի նկարագիրը՝ խտացած մանաւանդ հոռմընդդէմ խտրասէր ու խտասէր Զաքարիա Պատրիարքի ձուլուածքովն՝ առանցքն եղաւ իր այն խիտ ու այլամերժ գործունէութեանց՝ վանական և առաջնորդական, որով կատարեց իր ընթացքն աշխարհի:

Այդ հռչակաւոր Պատրիարքին հսկողութեանց ներքեւ էր՝ որ մարզուեցաւ գլխաւորապէս Գարագոչի երիտասարդութիւնը՝ բաւական տարադէմ կոլտի ու նալեանի խմատուն անտեսութիւններէն, քանի մը համադաս ու համատիճան վարդապետներու հետ, որ փայլեցան ապագային իրեն զուգահետ՝ հայ Եկեղեցիին սպասարկութեան մէջ:

1794ին՝ Գարագոչեան Սրբազան արդէն կոչուած էր առաջնորդութեան Պրուսայի թեմին, փոխան Սամուէլ Երզնկացի եպիսկոպոսի, և սկսած էր հոն եկեղեցական և ուսումնական նորոգող գործերու: Նախ շինած էր Պրուսայի ընդարձակ եկեղեցին ու եղած էր նախածեռնարկ հեղինակն իմացական ու նիւթական զգտտ բարգաւաճումի մը՝ ստէպ հրաժարելով առաջնորդութենէն և նորէն ընդունելով: Այդ հրաժարումի միջոցներուն է որ ընտրուեցաւ անգամ մը Առաջնորդ Արմաշի և Նիկոմիդիայի, բայց Պրուսացիք չուզելով զատուիլ անկէ՝ ինք ականջ չդրաւ իր

հին առաջնորդեալներուն զեղջին ու թախանձանքին, և չուզեց դառնալ Պրուսա, մինչև որ կուսակալ փաշան միջնորդելով՝ յաջողեցաւ հոն բերել զինքը պատերիարքական շուքով, և ժամանակին պրուսացոց միջակ յօժարութեանց համեմատ՝ լաւ շաւիղով մը կանոնաւորել անոնց տեղական պարզ բարի տրամադրութիւնները՝ մանաւանդ եկեղեցական կարգապահութեանց և ապաշխարութեանց մասերը: Կ. Պոլիսէն բերել տալով վարժապետներ՝ ծաղկեցուց Արմաշի Նիկոմիդիայի և Պրուսայի մէջ հայ լեզուն, և ունենալով մայրաքաղաքի Պատրիարքներուն և Բ. Դրան մեծերուն և փաշաներուն հանդէպ մեծարելի դիրք՝ պատրիարքարար ու հեղինակօրէն վարեց բիւթանական բոլոր ներքին ու արտաքին գործերն՝ անձնապէս, սակայն, երբէք դուրս չենելով իր վանական կրօնական անձուկ պատեանէն:

Ոչ այնքան գրագէտ և ուսումնական՝ այլ իբրև մարդ գործնական և սիրտբուղիս՝ անձամբ հասաւ շատ անգամ իր թեմականներուն նեղ օրերուն և սուրբ արիութեամբ պաշտպանեց անոնց՝ շահերն ու իրաւունքը: Ինք է որ զսպած է յատուկ կանոններով և Հարսանեաց կոնդակներով (որոնց նմանութիւններն օրինակած է Կ. Պոլիսի Պատրիարքարանն ալ), քանի մը ճոխերու մնափառական ծախքերն ու անոնց հետեւողներուն շուայութիւնը: Ասով և իր թեղբական կշտամբութեամբ կազմեալ քարոզներով՝ դէմ գալով քանի մը մեծատուններու և Յեղաբէլներու բաց ճաշակին՝ մանաւանդ իր անապատական կենցաղին ու անահ համարձակախօսութեան պատճառով՝ քանի մը անգամ հրաժարեցուցուած է առաջնորդութենէ և գնացած է Մահալլըճ գիւղը, ուր չի-

նած է նաև փոքր եկեղեցի մը՝ համանման ճարտարապետութեամբ պրուսականին։ Այդ հրաժարումներու միջոցին անգամ մը նորէն Պոլիս գալով՝ բնակած է Բերա, և աճեցուցած է հոն ալ եկեղեցական կառուածները, աշխատած է ժողովուրդին օրինաւոր բարօրութեանը, նուիրած է նաև Պալատի և Սկիւտար Սէլամիյէի թաղերուն ձեռագիրներ ու տպագիրներ (*) որ կը փնտռուին ու չեն գտնուիր։ Կ. Պոլիս կեցած ատեն՝ առաջնորդութեամբ Շնորհքեան մեծատունին՝ յորդորեցին զինքն հրաժարիլ Պրուսայի առաջնորդական իշխանութենէն. բայց նա ընդգիմացաւ անոնց ըսելով միշտ. «Պրուսա իմ ընտանի՛ յարկս է, իմ տո՛ւնս է. ինչպէս դուք չէք կըրնար հրաժարիլ Ձեր տունէն, ես ալ չեմ կըրնար բաժնուիլ Պրուսայէն»։ Ասոր վրայ Նիկոմիդիայի առաջնորդ կը յուղարկեն զինքը, մինչև որ Ազիզ փաշա կուսակալին հրաւէրով նորէն կանցնի Պրուսա՝ աննման փառքով և ուղեկցութեամբ ժողովուրդին ու բազմաթիւ հեծեալներու, և կը հաստատուի առաջնորդական Ընտանի Աթոռին վրայ։

Գարագոջեան Պօղոս Սրբազան մասնաւոր հոգածութեամբ թեւարկած է Արմաշ գիւղի Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքին, զոր իբր հիմէն նորոգելով՝ հաստատած ալ է հոն միաբանական արդիւնաւոր կարգ մը։ Արմաշի այն նորոգեալ վանքին առաջին դպրանոցէն էին Չաքարիա լեզուագէտ վարդապետը, արմաշցի Թադէոս Մարուքեան, պրուսացի Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետ (ապա Պատրիարք Կ. Պոլիսի), Յակոբ վարդապետ Սինանեան և պրու-

(*) Տե՛ս Երեմի 1859ի, Թիւ 49, էջք 262-263

սացի թաքթաքեան Պօղոս վարդապետ (սպա Պատ-
րխարք Կ. Պոլլիսի), նաև բազմահմուտ Յովհաննէս
Տէրոյնց, որուն սպա գժգմընած էր Պօղոս Գարա-
գսչեան սրբազան՝ մանաւանդ անոր անխտրական
բերումներուն համար հանդէպ կաթողիկոսեան:

Պատմութեան մէջ ծերունի (*) մակդիրով յիշուած
և ծայրալիր դործունէութեանց մէջ յերաւի՝ քիչ մը
կանուխ ծերացած այս երկաթի Սրբազնութիւնը՝
վերջապէս յոգնած ինկած է վանական ներանձն զըր-
կումներէն ու տքնութիւններէն և քաղաքակեաց
պաշտամանց ծանր զիմահարութիւններէն: Որով
1825 Յուլիսի վերջերը՝ մեկնեցաւ Պրուսայէն հլուան-
դագին և եկաւ իր կրօնասէր գործառնութեանց
բունն և պատկն եղող Արմաշի վանքը. քիչ ատենէն
վախճանեցաւ ու հանգչեցաւ հոն՝ ի հանգիտտ յախ-
տենից՝ հայրապետական մաքրութեամբ, նոյն տարին
Սգոստ. 5ին, ու թաղուեցաւ փառաւորապէս: [Թա-
ղումի թուականէն իրրու վաթսուն տարի ետքն՝
1885ին՝ բացուեցաւ իր վաղնջուց գերեզմանը, և
նշխարեալ սկիորներն հանելով հանգիտաւորապէս
թաղեցին անօրինեալ արարողութեամբ՝ այժմեան
նորաչէն տաճարին գոգեալ ձախակողմի անկիւնը, ա-
ռաջի պատկերի Չարխափանին: Յովհաննէս Եգեկ-
եան բանաստեղծը՝ Մխիթարեանց հաւատարիմ աշա-
կերտ ի Պոլլիս (1815—1835), գրած է, թաղումէն քիչ
ետքը, Գարագոջ Սրբազանի վրայ պերճ տապանազիր
ու մահարձան մը, որ ցարգ կը մնան անեղծ շեշ-
տերով]:

Բիւթանական ու նիկոմիդական քաղաքներն

(*) Պատմութիւն Ա. Պէրպէրեանի:

ու գիւղերն ալ հոգեւորեալ մեծարանքով կը յիշեն մինչև այսօր Գարագոչեան Պօղոս Սըրբազանի անունն և գործերը, և իր իւզաներկ մեծագիր պատկերն՝ համերական կնճիռներով ճակատի՝ յոգնած ցցուած ուսերով քրիստոնէի՝ վեհարար կը հսկէ վանքին վեհարան մեծ սրահին մէջ իր գործունէութեանց արդիւնաւոր շարունակութեանց վրայ։ Արմաշի միաբանութիւնն ալ ինչպէս միշտ՝ նոյնպէս նաև Ամեն. Օրմանեան Սրբազանի նորոգ գործունէութեանց միջոցին՝ չէ դադրած յիշելէ սուրբ պատկառանքով իր նորոգողին սրբանուէր նախածնունութիւնները, որ ազրիականէն յայժ տարբեր՝ չոր ու ցամաք ոլորտի մը մէջ՝ Մխիթար Արքայի մը խորունկ խարխիսներով ու արմատներով հաստատուեցան բողբոջեցան և շարունակուեցան։

Օրհնութեամբ ըլլայ խո՛ր յիշատակն ալ կեսաւրացի խտտակրօն այգ արքեպիսկոպոսին, որուն անաչառութիւնը, ներանձնութիւնը, անձնանուիրութիւնը, եկեղեցական նախանձաւորութիւնը, բարեգործութիւնները, իր խօսքերուն և քարոզութեանց հետ իր կենցաղին մշտագործ օրինակներուն ներգաշնակութիւնը՝ կոլտի, նալեանի, Գրիգորեան Պօղոսի (ազրիանուպոլսեցի) (*) հաւասար անմահութիւն մը գրոշմեցին իր արդեանց վրայ։

1906

(*) Երեքն ալ Պատրիարք Կ. Պոլիսի եւ բարեկարգիչ Ս. Յակոբեանց Երուսաղէմի։

ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

[ԱԳՐԻԱՆՈՒԳՈՂՍԵՅԻ]

Հի՛ն ու մե՛ծ դէմք մըն ալ սա ինք՝ որ 18րդ դարի կէսերէն կը ձգի մինչեւ 19րդին կէսը՝ ծնած ըլլալով Ադրիանուպոլիսի մէջ 1763ին՝ աղքատիկ այլ ոչ-աննչան տոհմէ (*):

Գերձակ Գրիգորի որդի Պօղոս՝ մինչեւ 1780 դերձակութիւն ընելով ժողոված էր բաւական ստակ, խնդիրի մը պատճառով զժտելով ծնողքին հետ՝ Ադրիանուպոլիսէն կոստանդինուպոլիս եկած է քալելով և աշխատած է Սամաթիա 9 տարի՝ մէկ կողմէ ստակ շահելով ապրուստի համար միւս կողմէ ուսանելով ժամանակին մեծ վարժապետներէն՝ հայերէն, պատմութիւն, աստուածաբանութիւն: Ապա անցնելով Սկիւտար՝ դարձեալ քալելով՝ զնացած է Երուսաղէմ:

Ասկէ զատ ոչինչ գիտենք իր պատանութեան ու երիտասարդութեան վրայ, և արդէն՝ իր կատարելութեան սրբազան գործունէութիւններն այնքան առա՛տ ամո՛ւր և փառաւո՛ր են՝ որ եթէ ասկէ աւելի բաներ

(*) Պրուսա եւ Ադրիանուպոլիս՝ Կ. Պոլիսէն ետք՝ տուած քն վերջին երկու դարերու նշանաւոր եկեղեցականները, իբր աջ ու ծախ Թեւերը կամ եղբայրները Կ. Պոլիսի: Մանաւանդ հին Ադրիանուպոլիսի մէջ կային նշանաւոր հայ տոհմեր:

մը գիտցած ըլլայինք ալ իր նախնական խլըրտմանց վրայ՝ շատ նսեմ յիշատակութիւն մը պիտի ըլլային ասոնք անոնց քով:

Թուի 1790ի սկիզբներն հասնելով Երուսաղէմ՝ միաբան եղած ու եւդոկիացի Պետրոս Պատրիարքէն ձեռնադրուած է վարդապետ:

Ապա՝ հակառակ այդ աւանդական վանքին կանոնախնդիր յամեցմանց՝ շատ շուտ յառաջ գացած է հոն իր ժրութեամբն եռանդուն պաշտօնասիրութեամբն և հանճարեղ ուսումնասիրութեամբ՝ իբր յառաջիմաց վարդապետ, իբրև խորհրդական, իբրև քարոզիչ քաջ: Պետրոս Պատրիարքի վախճանէն ետք՝ 1801ին վանքէն ճանապարհորդած է նորէն Կ. Պոլիս և բոլորի քաղաքները նպաստահաւաքութեան համար: 1805ին դարձած է Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց վանքը. ապա վերստին Կ. Պոլիս եկած ու անկէ նուիրակ գնացած է Զմիւռնայի վիճակը:

Իբր անաշառ հոգեւես մարդ՝ իր համբաւը շուտ աճած է մայրաքաղաքին ու Զմիւռնայի մէջ: Իսկ իբրև պերճ ու աստուածաբան քարոզիչ՝ Կ. Պոլիսի հայ մեծերուն և ժողովուրդին մէջ վայելած է փայլուն անուն: Ժամանակակից Պօղոս Գարագոչեանի և ասոր այդ պերճախօս աստուածաբանութեան հոգեբանական պատճառներէն մին ալ՝ կը համարուի իրենց անուանակցութիւնը Պօղոս առաքեալին (*), զոր այդ երկու հին դէմքերը կորովի ընտրած էին իրենց սրբազան առաջնորդ՝ ի վարս, ի բան, ի

(*) Անուններու հոգեբանական ազդեցութեանց արդիւնքը՝ տե՛ս մանաւանդ հին եւ նոր կտակարաններու նշանական անուանց տէրերուն վրայ եւ է. Ռընանի Յէ------ւրին մէջ:

գործ : Հասակին միջակութեան հակառակ՝ իր փառանկ ղէմքն և արծուունգն լրջութիւնը, խորխտ ձայնն ու շեշտաւոր քաջ հայերէնագիտութիւնն՝ ազգոյ և գոջաւորագոյն կը հանդիսացունէին իր բեմբասացութիւններն հազարաւոր ներկաներու, որ մայրաքաղաքին ու իր ծնած քաղաքին չորս կողմէն կը գխմէին ունկնդրութեան : Այդ օրերէն տրուած են իրեն՝ հին օրերու պատուադրական զիջնական և ատուածարան մակդիրները :

1809ին՝ յիշատակուած կը գտնենք զինքը՝ վախճանեալ Յակոբ եպիսկոպոսի տեղ իրրեւ փոխանորդ Պատրիարքութեանն Երուսաղէմի՝ ի Կ. Պոլիս, և 1811ին՝ Երուսաղէմի Յունաց և Հայոց վանքերուն միջեւ կարեւոր դատի մը առիթով՝ իրրեւ գործունեայ դերակատար մը ճարտարութեանց և դատասաց անդամ :

1814ին՝ Կ. Պոլիսի ազգեցիկ հայերէն կարեւոր մաս մը դժտելով Գուկան Աբրահամ Պատրիարքին հետ՝ տպագրուած Շարականի մը նորօրինակ սրբագրութեան պատճառով, խորհրդակցութեամբ Ս. Էջմիածին զրկեցին Պօղոս Վարդապետ Գրիգորեանը՝ Կ. Պոլիսի նախորդ Յովհաննէս Պատրիարքին կնիքով և իր համախոհներուն վկայական թուղթովը : Քանի մը ամիսէն եպիսկոպոս՝ դարձաւ նորէն Կ. Պոլիս, և 1818 Դեկտ. 3ին ընտրուեցաւ Պատրիարք :

Իր առաջին համառօտ (*) քարոզը տուաւ Մայր

(*) Իր ոճին նկարագիրն է ~~ազգայնական~~ համարողական, որ Ս. Գիրքի ազգեցումեամբ կըստանային այս հիները. իննսունեութամեայ ազրիանուպոյսեցի ծերունի ազնուական մեծատուն Պարտիզպանեան Աւետիս էֆէնտի պատմած է մեզի՝ իր պլեբեկ անկողնին մէջէն՝ այս Պօղոս Պատրիարքի վրայ վաւերա-

Եկեղեցւոյ մէջ անհամար բազմութեան մը՝ գեղեցիկ ու խոնարհ սնով և սէր ու խաղաղութիւն հռչակելով։ Աստուածաբանական և միաւորչական խնդիրներու ամէնէն ջերմ ատենն էր՝ որ կողջունէր նորընտիր Պատրիարքը։ Աստուածաբան պատուելիներ, կրկտող դպիրներ, վարդապետներ, մատենայածներ ու նախանձաւոր մեծատուններ՝ կըզբաղէին լուսաւորչական և հռոմէական հայերուն կրօնական տարբերութեանց հարցերովը՝ ժողովներով, քարոզներով, խորհրդակցութիւններով և անհատնում մեկնաբանութիւններով, որ կուտան միջինդարեան բազմերեւոյթ երանգ մը 1800էն 1830 պոլսահայ տոհմայիններուն գրեթէ բովանդակ գործունէութեանց։

Եւ զի հատու, իմաստուն, հաշտարար, իրազեկ անձնաւորութիւն մըն էր ինք Պօղոս Պատրիարք՝ միանգամայն աստուածաբանական նրբին խաւերուն ջերմեռանդ ներհմտացեալ մը, մէկ երկու տարուան մէջ կարգի գնելէ ետեւ Երուսաղէմի և Կ. Պոլիսի պատրիարքներու ընթացիկ գործերն՝ օգտուելով հայ մեծատուններուն և հայ հռոմէական երեւելիներու հաշտ վերաբերումներէն ու քանի մը հաշտագի Մխիթարեաններու ի Կ. Պոլիս ներկայութենէն՝ ձեռնարկեց գէթ նախ բերել տեսական կամ աստուածաբանական մերձեցումի մը՝ հատուածեալ արեւմտեան

կան զովեստով ու վէպերով՝ թէ իր հօր մահուան առիթով նա զբաժ է մտերմական միտիճարագիր մը, յորում մէկ ու կէս սուղ տողի մէջ ամփոփած է սփոփարար փիլիսոփայութիւն մը հակիրճ։ Մենք ալ տեսած ենք Երուսաղէմի եւ զմիւռնացի Յովհաննէս Մովսէսեան Պատրիարքի վրայ իր քանի մը նամակները, որ՝ կարեւորներով ակադժուն՝ ութ տասը տողը չեն անցնիր, նոյն սուր համառօտութիւնը նաեւ իր «Հրաւէր Սիրոյ»ին մէջ։

փոքրամասնութիւնն արեւելեան (կամ լուսաւորչական) մեծամասնութեան հետ: Մանաւանդ Մխիթարեանց Հ. Միքայէլ Չամչեանի ու Հ. Մեսրոպ Ազաչըրաղեանի ի կ. Պոլիս ներկայութիւնը՝ քայլ մը աւելի կը մօտեցունէր ինքնին այս մերձեցումը: Այս յառաջաբան տրամադրութիւններով ու երեք ամիս երկուստեք բանակցութիւններով վերջապէս գիրի առին թուղթ մը, ու Պօղոս Պատրիարքի, Կիլիկիոյ Տէր Կիրակոս Կաթողիկոսի, վարդապետներու, քահանաներու, երեւելի անձերու ու արհեստագետներու հասնութեամբ ընդունեցան այդ գիրը, որ ապա տպագրուեցաւ ալ Հրաւեր սիրոյ (*) անունով և որուն գլխաւոր խմբագիրն ու ոգին էր ինք Պօղոս Պատրիարք:

Իայց քիչ ետքը՝ քանի մը երկրորդական փոփոխութեանց և յաւելուածներու պատճառով այդ սիրոյն գործնականը չհասաւ իր կատարումին՝ թէպէտեւ, ի մէջ այլոց, 1820 Մարտ 29ին Աւագ հինգշաբթի օրուան ցերեկուան պատարագին մէջ յիշատակութենէ դադրեցան Յովհաննու Որոտնեցոյ, Գրիգորի և Մովսէսի Տաթեւացեաց անունները, որ միջին դարու գըլ-

(*) Ետերը՝ Պօղոս պէյ Տատեան, որ այսպիսի միութեան մը քերմ կուսակիցներէն էր մինչեւ վերջը, Քրանսերէնի Քարգմանել տալով այս միաբանագիրը՝ տպել տուաւ եւ 1855 Յունիս 25ին ներկայացուց Փարիզի Տէր Սիպուր Արքեպիսկոպոսին: Յովհ. Տէրոյնց ալ անկէ Քարգմանելով Քուրքերէնի՝ տպեց իր Զօհ-լին մէջ: Մենք Սկիւտար Ս. Խաչի նշանաւոր աւագերէց հանգուցեալ Տէր Յովհաննէս Փափագեանի տունը տեսած ենք, սակայն, աւելի հին ու ժամանակակից ձեռագիր մը հայերէն Քուրքերէն:

խաւոր հասմընդդէմ վարդապետներն էին՝ հակառակ Ունիզորներուն :

Պօղոս Պատրիարք ալ այնուհետեւ սկսաւ զրազիւ կ. Պոլիսի Պատրիարքարանին վարչական յարաբերական գործերով, և Երուսաղէմի Ս. Յակօբեանց վանքին պարտուց և հաշիւներուն խնդիրներով, որոց համար ինք իսկ խմբագրեց զրարար՝ նշանաւոր կանոնագրութիւն մը 16 յօդուած (*):

Ժողով մըն ալ գումարելով ապա՝ ընտրել տուաւ հոն վանքին բարեկարգութեան համար եօթը խորհրդականներ, որ կանոնագիրն առնելով ելան գնացին Երուսաղէմ, և միաբաններուն հետ լծեցին առժամեայ կարգադրութեան մը՝ ներքին իրերու ծանր ու անկարգ վիճակը : Վանքն ընկճուած էր մեծ պարտքի ներքեւ, և Պօղոս Պատրիարք՝ իբրև միաբան՝ կը լսէր դառնութեամբ հեռուէն այդ տխուր լուրն և կաննձկար ընդ փոյթ հասնիլ իր Երուսաղէմին ալ :

Ութ տարուան պոլսական Պատրիարքութենէ ետե՛ Պօղոս Արքայան հրաժարեցաւ 1823ին պատճառելով իր անձնական տկարութիւնն և ինք իսկ նշանակելով իր յաջորդը, իր ձեռնասուն աշակերտը՝ Կարապետ եպիսկոպոս ամասիացի, միաբան Երուսաղէմի և նուիրակ Աժտէրխանի : Ապա անցաւ հանդէսեալ Սկիւտարի հոգեւուն վանքը. տարի մը ետքն՝ հայ իշխանաւորաց ու Երուսաղէմի Աթոռակիցներուն խնդրանքով՝ գնաց Երուսաղէմ դիտել քննելու համար վանքին վիճակն և հոգալու պէտք եղածը :

(*) Տե՛ս Ժ-Ն-Ի-Է-Ի-Ն ղ-Գ-Ն-Ի-Ն Ս. Եր-ս-ղ-է-Մ, տպ. անդ 1890 (էջք 376—384):

Հոն բացուեցաւ նորէն Պօղոս Սրբազանի համար՝ երկրորդ և աւելի բեղուն բարձր գործունէութեանց և վարչագիտութեան ընտել ստպարէզ մը: Երբ հասաւ Երուսաղէմ՝ ժողով գումարեց Ս. Յակոբեանց եկեղեցիին մէջ (1824 Նոյ. 16ին) ու սկսաւ վանքին ներքին բարեկարգութեան և պարտքին վճարումին՝ հանձարահնար միջոցներով, որոնց գլխաւորն էր ունեւոր վարդապետները վանքէն հեռացունելով՝ խընջոյքի մը հրաւիրելու պատճառանքով՝ անոնց խուցերն ու արկղերը բանալ և պարունակեալ դրամներովն հատուցանելը պարտքին մեծ մասը:

Ս. Յակոբեանց հինաւուրց և մշտապա՛րա վանքը՝ մանաւանդ նիկոմիդացի Գարրիէլ Պատրիարքի ձախորդ վարչութեան հետեւանքով՝ կը տառապէր եւսազայր ցաւերու մէջ. ցաւեր՝ Ա. վարչական, Բ. տնտեսական դրամական և Գ. կուսակցական, զորս միանգամայն դարմանելու և բժշկելու համար՝ Պօղոս Սրբազան շխնայեց իմաստութիւն, համբերութիւն, անձնուրացութիւն, ստատ իշխանութեան և շունչ և հոգի քրիստոնէութեան: Միջոց մը՝ վանական արտաքին գործառնութեանց համար իր ձեռքով վարժելոյն՝ կիրակոս եպիսկոպոսի հետ գնաց Եգիպտոս: Նոյն միջոցին՝ Դիոնեսիոս և Յակոբ եպիսկոպոսներն՝ Երուսաղէմի վանքին խորհրդական ու ելուժտապետ փորձագէտներ, ա՛լ չդիմանալով ներքին երկպառակութեանց, կուսակցական բարձաձգութեանց, կուսակրօնական փորձութեանց՝ տալին առ որ անկ է իրենց հաշիւներն ու թողլով վանքն ու միաբանութիւնն՝ հեռացան Պէյրութ, ընդունեցին բողոքական կրօնն և ամուսնացան:

Պօղոս Սրբազան դարձաւ տպա Երուսաղէմ, ու

1828ին Կ. Պոլիսի մեծերուն և վանքին խորհրդականներուն ընտրութեամբ անուանեցաւ «Ծայրագոյն Վարիչ Ս. Աթոռոյն», թէպէտև վանքը դեռ չէր անդորրած և ներքին վէրքեր ու երկփեղկումներ վերիվայրած էին ամէն բան և յուսահատեցուցած միաբանութեան լաւորեարը^(*) 1827ին՝ Գաբրիէլ Պատրիարք բոլորովին հրաժարելով ի Կ. Պոլիս Երուսաղէմի Պատրիարքութենէն՝ Ս. Աթոռին Պատրիարք ընտրուեցաւ Պողոս Սրբազան, բայց չընդունեց՝ բաւ համարելով «Ծայրագոյն Վարիչ» անունով համեստաբար վարել պարտապան ծանրաբեռնեալ միաբանութիւնը։ Միջոց մը դարձեալ եկաւ Կ. Պոլիս՝ խրատելու, յորդորելու Պուլսեցիներն՝ Երուսաղէմի խեղճ վիճակին դարման բերել և ազատել պարտքէն։ Անկէ անցաւ Եգիպտոս՝ հանգանակելու, ուր Կիրակոս եպիսկոպոս (ապա ընդհանուր վարիչ Սկիւտարի ձեմարանին և ապա Պատրիարք Երուսաղէմի) կը պաշտօնավարէր. և յետոյ դառնալով Երուսաղէմ՝ առանց Պատրիարք տիտղոսին՝ սկսաւ վարել պատրիարքաբար վանքին բովանդակ գործերը՝ վայելելով որդիական անսահման վստահութիւն վանականաց բարի մասին կողմէն։ Ըստ այսմ՝ տասը տարի անդուլ ժրութեամբ տնօրինեց ներքին ու յարաբերական բարդ գործերը, վճարեց պարտքին մեծ մասը, գոյացուց սէր համերաշխութիւն, խաղաղեցուց անխաղաղները և հասուց քաջալերեց խրատեց յանդիմանեց Կիրակոս Երուսաղէմացի և Յովհաննէս զմիւռնացի եպիսկոպոսներու նման պատրիարքացուներ։

(*) Տե՛ս Ժ-Տ-Լ-Է-Է-Լ-Ն Պ-Գ-Լ-Է-Է-Ն Ս. Եր-ու-ս-ղ-է-մ, տպ. անդ, 1890 (հատ. Բ. էջք 404—415)։

Ինք էր դարձեալ՝ որ գլուխ կեցաւ 1838ին Սկիւտարի երուսաղէմական ճեմարանին հիմնարկութեան խորհուրդներուն և անոր դրամական օժանդակութեանց։ Ապա կարգի դնելով վերջապէս Ս. Յակոբեանց վարչական գործերն՝ յոգնած խոնջած և աչքք վատած՝ քաջուկեցաւ իր խուցը, ուր անցուց իր կեանքին վերջին եօթը տարիներն համբերատար ցաւակրութեամբ, պահքով, աղօթքով, խորհրդատուութեամբ, յորդորներով և վանական խստակրօն կարգապահութեամբ (*), մինչ Պատրիարք էր Կիրակոս Սրբազան և ապա զմիւսնացի Մովսէսեան Յովհաննէս Սրբազան, որուն շինուածական փառասիրութեանց դէմ կը քրթմընջէր ալ իր խուցէն պարզուկ փիլիսոփայ վանականը։

Վախճանեցաւ երջանիկ ու տեսլական մահուամբ 1853ին՝ իննսուն տարեկան։ Զարմանալի՛ պարագայ—այսչափ բազմակողմանի գործունէութեանց, վարչական, պատրիարքական և տնտեսական բազմաղբաղութեանն հակառակ՝ երանելի ծերունին ատեն գտած էր յօրինելու երկարոգի երկասիրութիւններ ալ, որոցմէ քաջածանօթ են երեք հատոր «Զանազանութիւն հինգ դարուց» թուրքերէն, «Թանգարան խրա-

(*) Իր վաղեմի փոքրաւորը կը պատմէ թէ՛ մինչեւ վերջին օրը շարաթական պահքերն իսկ աւրած չէ եղեր Սրբազանը՝ ըստ աւուրն պատշաճի հետեւելով վանական սեղանին ճաշակարգին, միայն վերջին գիշերն՝ «Այս երեկոյ հարսնիքի հրաւիրեալ եմ, ինձի շէհրիյէ չորպասը պատրաստեցէք բերէք» ըսած է, և արդարեւ ապուրն ուտելէն ետք՝ հարսանեկան տեսիլներով «Ահա՛, Տէր, հրաւիրես զիս ՚ի վերին հարսանիս» զոչեր ու հարսնետրի խնդուծեամբ վախճաներ է։

տու» գրարառ: Ասոնց ոճը շատ պարզ հակիրճ ու խմաստալից է, անդրդուելի ու անսեթեւեթ սկզբանց արտայայտի՛չ ոճ մը:

Պարկեշտ, խստակրօն, ամէնագործօն և խմաստանէր քրիստոնեայ՝ Յակոբ Նալեանէն ետև՝ ազրիանուպոլսեցի այս Պօղոս Պատրիարք Թուրքահայոց միակ երեւելի եկեղեցականն է հիներուն մէջ, որ կըրցած է՝ ամէնագրազ բարձր պաշտօններու մէջ անգամ՝ տալ կարեւոր հարկ մը գրականութեան և խմաստասիրութեան: Ընդհատ Նալեանի տարօրինակ բայց ճապաղ ալ բազմահմտութենէն ու լեզուագիտութենէն՝ հաւատար չափով իւրացուցած ու գերազանցած ալ է անոր միշտ արթուն ժրութիւնը, գործնական ու յարաբերական արգիւնալից խմաստութիւնը, մանաւանդ որ ինք աւելի քաղաքացի ու մայրաքաղաքացի վարդացեալ վարչագէտ մըն էր: Իր երկարակեցութիւնը՝ շօշափելի փառս մը աւելի կընծայանայ իր կենցաղագիտութեան ողջախոհութեան ու երկնից արդա՛ր օրհնութեան:

Յիշատակ նո՛րա եւս օրհնութեամբ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՄՈՒՐՃԵԱՆ

Տ Է Ր Ո Յ Ե Ն Ց

(Պ Ր Ո Ւ Ս Ա Ց Ի)

Որ 1857էն ետքն՝ ընդհանրապէս կըստորագրէր Յովհ. Պրուսացի Տէր Կարապետեան Տէրոյնց, 19րդ դարու Թուրքահայոց բազմահմուսը, ծնաւ 1801 Օգոստ. 7ին Պրուսայի մէջ:

Իր սկզբնական ուսումնա առաւ Պրուսայի մէջ՝ Գաւրազոչ Պօղոս եպիսկոպոսի խստակրօն առաջնորդութեան տակն. ապա երթեւեկելով քաղաքին խտալական հիւպատոսարանն՝ ուսաւ ինքնաշխատութեամբ իտալերէն ալ, ինչպէս քիչ ետքն Յունարէն, Լատիներէն, Գերմաներէն, Արաբերէն ու Պարսկերէն՝ յաճախելով հմուտ յոյներու և օտար գիտուններու քով: Իր սուր և երկիւղած միտքը՝ լծորդուելով այս նախնական եռանդուն աշխատութեանց՝ պատրաստեց զինքն ապագայ ընդարձակ և տարօրինակ գործունէութեանց:

Անցաւ ապա Արմաշի վանքը. հոն երէց դասակցութեամբ Աղաւնի Ստեփանոս և Պօղոս Թաքթաքեան պրուսացի վարդապետներուն (երկոքին ապա Պատրիարք Կ. Պոլիսի)՝ աւելի հմտացաւ նախնեաց մատենագրութեանցն ու աստուածաբանական գիտութեանց, որ միանգամայն փիլիսոփայութիւնն էին ժամանակին:

Քիչ ետքը՝ վերստին դարձաւ Պրուսա իր քա-

դաքը և սկսաւ հոն դասախօսել ու թարգմանել (*): Այսպէս՝ քանիցս երթեւեկած է Պրուսա, Արմաշ, Պանտրմա, Ատարազար՝ մինչեւ որ 1828ին առաջին անգամն ըլլալով եկաւ Կ. Պոլիս արեւելեան շատ անշուք հանդերձանքով մը, ու գրական վիճարանութեան մը առիթով ցուցուց իր իմացական բացառիկ կորոյնն ու հմտութիւնն և թարգմանեց գեղեցիկ գրարառի ժընէվցի փիլիսոփային մէկ հոչակաւոր գործը: Իբրու թարգման ծառայեց նախ ի Կ. Պոլիս Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշայի, որ մասնաւոր համակրութեամբ կը վերաբերուէր իրեն: Պալեանց թեւարկութեամբ բացուեցան ապա իրեն համար տոհմային կարեւոր պաշտօններու գուռները:

Մինչեւ 1841 թէ՛ իրրեւ վարիչ (recteur) թէ՛ իրրեւ բարձրագոյն դասախօս ու մատենաթարգման՝ պաշտօնավարեց Սկիւտարի ձեմարանին մէջ և հասուց երեք-չորս նշանաւոր աշակերտ. — Ստեփան փաշայ Արսլանեան, Կ. Ս. Իւթիւճեան, Յովհաննէս Մավեան (ապա՝ Տէր Յովհաննէս Մավեան արմաշցի), Մարտիրոս Թօքաթեան՝ ապա նշանաւոր վաճառական ու սեղանաւոր ի Մանչէսթըր, և կողմնակի Տէր Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեան ու Խ. Պ. Մխտաքեան, որոնց բանասիրական բերումներուն կառաջնորդէր բարունաբար:

Ապա, ձեմարանին փակումին վրայ՝ երեք չորս տարիի չափ տուաւ ինքզինքն առանձնական դասախօսութեանց թարգմանութեանց և մատենագրութեան. այդ միջոցին հրատարակած է Ճոյայի Քաղա-

(*) Իր առաջին Թարգմանութիւնն է Չորս Աւետարաններուն Թուրքերէնը, զոր կատարած է 18ամեայ:

քաղաքութեան և հատոր ռամիկ թարգմանութիւնն իտալերէնէ աշխարհաբառի, կոկիկ հնախօսութիւն մը, հաղորդութեան և մկրտութեան վրայ և հմտալից գրքոյկ. նոյն միջոցին նաև թարգմանած է 10—15 օրուան մէջ Պէէզ Բասկալի սուր Պորհրգածութիւններ՝ ստենին յարմար ոճով և կրօնական ու խտրական պատշաճեցումներով և յապաւումներով, զոր հարկ կը գնէր իր վրայ ժամանակին զգոյշ ոգին:

1846ին՝ ձեմարանի վերաբացումին՝ սկսաւ նորէն պաշտօնավարել հոն իբրև Տնօրէն ու բարձրագոյն դասախօս. քիչ ետքն է նաև որ սկսաւ հրատարակել, Պատրիարքարանի ծախքով, Կ. Պոլիսի անգրանիկ հայ լրագիրը կանոնաւոր, որ 1848ին անցաւ ուրիշ խումբի մը՝ (Սէրփիէէնի, Գրիգոր Աղաթօնի, Մկրտիչ Մամճեանի, Ն. Զօրայեանի և ընկերաց), և 1850ին անցաւ նորէն Տէրոյնեցի խմբագրապետութեան մինչև 1852, երբ այդ լրագիրն ա՛լ վերջնականապէս փոխակերպուեցաւ Մասիսի:

Իր այդ թերթին կարկառ հանգամանքն է սեղծ ոճ և հմտութիւն առատ՝ հայ Եկեղեցիին աւանդութեանց և բանասիրութեան սպասարկելու տիրող ոգիով, վասն զի՝ ինչպէս կը սիրենք հաւատալ՝ այդ օրերէն Տէրոյնեցի անխախտ սկզբունքն եղած էր հաւատարիմ մնալ ամէն մասամբ աւանդական ոգին՝ գիմադրելով մէկ կողմէն ֆրանսական շա՛տ արծակ նոր գաղափարներուն և միւս կողմէն Բողոքականութեան նորասկիզբ յորձանքին, որ հին գրութեանց զեղծումներուն հակագործ ոգիով սկսած էր արշաւել՝ մինչև հակոտնեաներէն՝ Թուրքահայոց վարանոտ մասին մէջ: Այդ թերթին մէջ ունեցած է նաև Շահաւազարեան Կարապետ վարդապետի հետ վիճարանու-

թիւն մը՝ փաւստոս Բիւղանդի Յոյն թէ Հայ ըլլալուն վրայ, և Կ. Պոլսեցի բանասէրք իրեն տուած են իրաւանց քուէն:

1848ին՝ Հոսմի նուիրակ Ֆէրիէրի կարտինալին հետ ունեցած է Տատեան Պօղոս պէյի տունն՝ հայ եկեղեցիին վրայ խիտ շահեկան և նրբախնդիր տեսութիւններ մը, որ տպուած ալ են Ա. Պէրպէրեանի Տարեգիրքին մէջ և որ հին հայ Մաթուսաղայ աստուածարանին ու Թէոբիանէ յոյն փիլիսոփային դերերը կը պատկերեն աստուածարան Տէրոյնեցի վրայ: Ունեցած է դարձեալ Կարապետ Շահնազարեան վարդապետին հետ՝ թելադրութեամբ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսի, Յովհ. Վրդ. Սեթեանի ու համախոհներուն՝ Դաստառակին և աւանդական ուրիշ խնդիրներու վրայ առանին կնճռոտ վէճ մը, որ հրատարակուած է բաւական այլազրութեամբ 1875ի Արեւելեան Մամուլներուն մէջ:

Ապա սկսած ու շարունակած է հետզհետէ մինչև 1866 «Զոհալ» ու «Երեւակ» հանդէսները՝ նոյն աւանդագիր հին ոգիով և իրենն միայն յատուկ մանրահմուտ ոճով և սուր տրամաբանութեամբ մը: Այդ Հանդէսներուն մէջ կը գտնուին ընդհանրապէս եկեղեցական, հնախօսական, կրօնապատմական ու տոհմային ներհուն յօդուածներ՝ ժողովրդական շատ պարզ լեզուով, այլ հարազատ աշխարհարառով:

1861—64ին՝ ջերմեռանդ պահպանողական՝ ջատագով և հրապարակային փաստաբանն եղաւ «խաւարեալ» կուսակցութեան ու Երուսաղէմի վանքին ներքին վարիչներուն, և սկսաւ գրել՝ Կարապետ ամիրա Պալեանի դրամական խրախուսանքով՝ Պասմուքիւն մը եկեղեցական լիակատար, զոր շարունակեց ցմահ մինչև 30րդ հատոր:

1868ին՝ հրատարակեց իր Իրաւախոհներուն Ա. հատորն ընդդէմ Վիեննայի Մխիթարեանց ջոջ միաբան Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի Հիմնական Տարբերութիւն անուն խտրական գիրքին, և հետզհետէ շարունակեց մինչև երրորդ վերջին հատորը, որոնց մէջ անկեղծօրէն ջանաց ապացուցանել՝ թէ հայ և հոմմէական եկեղեցիներուն տարբերութիւնն հիմնական է, այլ զուտ ծիսական և քառական: Միակ առաջին այլ շարունակելի տետրով մը պատասխանեց ասոր Հ. Յովսէփ Գաթըրճեան՝ տեղ մը ի հարկէ անաչառ պատուազրութեամբ մը անուանելով Տէրոյնեցը «Կաթոլիկ եկեղեցիէն դուրս միակ հայը, որ ցարդ մնացած է անհաւատարելի՝ հոմմէական և արեւելեան եկեղեցիներուն պատմական հմտութեանց մէջ»: (*)

Եւ իրա՛ւապէս, Յովհ. Տէրոյնեց՝ Իրաւախոհի մանաւանդ ֆնկողական էջերուն մէջ (հատոր Գ.)՝ աւանդական ու եկեղեցական հնախօսութեանց, տրամարանական մանրակշիռ նրբամտութեանց, տոհմային փատտաբանող նախանձայուզութեանց հինաւորց հսկայ մըն է, որ նոյն խոկ կակուզ հասարակ և շատ ուրեք մթացեալ սճի մը ամպերուն ներքեւէ՛ն կը փայլակէ սաէպ նուրբ հանճարի երկսայրաբան զիկզակներով՝ ճշգրամն՛ւխ բազմանմուտ Գաթըրճեանի նպատակաւոր խելամտութեանց խրամատներուն խորերը:

Յովհ. Տէրոյնեց՝ 1878էն ետև քաշուած գրական ու գործնական հրապարակէն՝ նուիրեց իր կորովի ծերութիւնն իր եկեղեցական լիակատար պատմու-

(*) Տե՛ս «Կեղծիք Իրաւախոհի», տետր Ա., էջ 14 (Տպ. ի վանս Մխիթարեանց Վիեննայի):

Թեան կատարումին և անդադար ընթերցանութեանց խորհրդածութեանց՝ օրինապահ կրօնակեցութեամբ մը, որով կնքեց իր մահկանացուն 1888 յունիսի 24ին ի Սկիւտար՝ 87 տարեկան:

Սուր, անխոնջ, կրօնակա՛ն և աստուածաշնչակա՛ն միտք մը՝ Յովհ. Տէրոյենց 19րդ դարի առաջին երեք քառորդին ամենէն բազմահմուտ և սկզբնատիպ լուսաւորչական Հայն է, որ կըրցած է՝ գէթ իր գլուխին մատեան քաստին և քրիստոնէական ճկուն տրամաբանութեանը մէջ՝ հաշտեցունել կրօնքն աշխարհական կենցաղը մատենագրութիւնն ու փիլիսոփայութիւն մը աստուածաշնչական, որ սկիզբէն մինչև ի վախճան միակ քանոնի մը վրայ կը ճեմէ: Չգած է մեծ ու փոքր 150 հասորի չափ գործ՝ մեծ մասով աշխարհաբառ ու ձեռագիր, որոնց գլուխն է իր եկեղեցական պատմութիւնն՝ ի պահ գրուած երուսաղէմի պատրիարքական թանգարանը:

Իրրև փորձանիշ իր մատենագրական մեծութեան և արևելիան անսեթեւեթ անդրդուութեանն և համարձակախօսութեան՝ ունեցած է շատ հակառակորդներ, մանաւանդ ճահիչներու, բողոքականներու, ազատախոհներու մէջէն, որոնք անխնայ հարուածած են մինչև իր մեկուսացեալ ձերութիւնն անգամ՝ գլխաւորապէս 1860էն առդին: Բայց ինք միւս կողմէն փոխարինուած է թուրքահայ մեծամեծներէն, մանաւանդ եկեղեցականներէն, բացառիկ յարգանքով մը: Ասոր համար ալ շատերը կը յորջորջէին զինքն Հայոց անվեղար կաթողիկոսը:

Վերոյիշեալ ներհակներուն մէջ՝ իր քրիստոնէական ու վանական խիստ նախակրթութիւնն (ուսինք պատճառներ կարծելու) կըրցած է աննկուն, անհպարտ

և անյողգողդ պահել զինքն իր աղմկեալ գործունէութեանց ատեն, որ իբր առ հասարակ կը կրեն պարզ կնիք մը խորունկ. միջակ է իր ոճը, անսեթեւեթ այլ ներկուս: Գիտէր տասնէ աւելի լեզու, կարգացած էր՝ կրօնն՝ 5—6000 գիրք, զորս մեծ մասով իւրացուցած էր իր զարմանալի յիշողութեան ոյժով: Զգած է շատ հետեւող ու աշակերտ, մանաւանդ եկեղեցականներուն և զաւտագիներուն մէջ:

Այս ամէնուն վրայ իր նկատմամբ շեշտելի մասնաւորութիւնը սա է որ՝ ս'չ ոք իրեն չափ պաշտպան ու փաստարան կեցաւ տոհմային կրօնական և ընտանեկան պատուոյ, և ս'չ ոք մատենագրեց իրեն չափ ի նպաստ անոնց՝ կուսակցութեանց միջոցին իսկ ի թեր անոնց լարելով իր կողմն ու կորովը:

Անչչուկ ծերութիւն մը և անփառունակ վախճան մը չունեւոր՝ վերջին պերճախօս վկաներն են այս քրիստոնէական իր նկարագրին:

Իր ճոխ մատենագրանը, ուր կը գտնուէին եւրոպական ասիական հազուագիւտ մատենաներ ու հայ ձեռագիրներ ալ, նուիրուեցաւ մեծ մասով Արմաշի վանքին, զոր կը սիրէր միշտ: Իսկ իր հեղինակած ձեռագիրներուն մեծ մասը կը գտնուի անգլին ասգլին՝ բանասէրներու գրատունները:

Ըսե՛նք վերջապէս վերջին բառն ալ՝ — հայ Դպրութիւնը գեւ չէ ունեցած, քանի մը մեծ Մխիթարեաններէ զատ, Տէրոյնցի չափ թուրք սեւցունող գրագէտ, իսկ անոր չափ թուրք դարձունող թերեւս ա՛լ բնաւ չպիտի ունենայ:

1901

ԱՄԵՆ, ՏԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՅԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

(Ե Պ Ի Պ Տ Ա Յ Ի)

Երկու անգամ հարեւանցի տեսած եմ Նորին Ամենապատուութիւնն ու երբորդ անգամ՝ եօթն ամիս անընդհատ, գրեթէ ամէն օր, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց վանքը :

Առաջինն՝ 1887ին Սկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցիին բեմէն՝ մինչ նուիրագործական քարայր մը վերջաբանը կը գոռար առո՛յգ և փողափա՛ն հին շէշտերով, որ կընծայէին կայտառ հակադրութիւն մը իր սպիտակ գէմքին սպիտակ վարսերուն ու մօրուացն և յառաջացեալ սպիտակ ամացը : Երկրորդը՝ կարծեմ 1893ին՝ երբ Երուսաղէմէն եկած էր Կ. Պուլիս վերջին անգամ կարեւոր խնդիրի մը համար, և կանցնէր Սկիւտարի կամըրջակէն Կ. Պուլիսի կամուրջն իրեն սեպհական բացակնեայ առևն՝դ նայուածքով և ջով ու ժիր քայլերով որ կը մատնէին հին առոյգ կրօնաւորը, հաւատքի ու Երուսաղէմի մարդը, շրջագծեալ սեմական խիտ ստուերներով :

Գալով կենսագրականին՝ առ այժմ ունիմ միա՛յն քանի մը գլխաւոր ծանօթութիւններ. իսկ վերջին երուսաղիմական բնակակցութենէս՝ մասնական և հոգեբանական շատ պարագաներ, որոնցմէ կըրնամ հա-

մտօտել ինչ որ պատշաճութեան և յարգանքի՝ սահմանին մէջ է: Ապահով պատուիրագրած է թիէր պատմագիրը՝ թէ «Յարգանք կենդանիներուն, ճշմարտութիւն մեռածներուն»:

Ծնած 1819—1820ին այրեցեալ գօտիի վառ կլիմային ներքեւ՝ անցուցած է իր վառվուռն և ջերաջերմ մանկութիւնն հոն Եգիպտոս՝ տեղական խոնարհ զբաղումներու մէջ՝ գիւրթեք ժրութեամբ և արթուն կենցաղագիտութեամբ, որ սեպհական է այդ երկիրին տաք գլուխ և ճարպիկ բնակիչներուն: Ինք իսկ պատմած է ինծի՝ թէ սիրողն ըլլալով գլխաւորապէս բժշկականութեան՝ երիտասարդութեան ատեն անցած է Ամերիկա ուսանելու համար բժշկականութիւն, բայց նիւթական անձկութիւնք արգելք եղած են իրեն կատարելագործել այդ ուսումը, և դարձած է քանի մը տարի ետքն իր ծննդավայրը կամ ի Կ. Պոլիս, բաւական պաշարներով Անգղիերէնի ու գործնական գիտութեանց:

Նոյն միջոցները՝ Կիրակոս եպիսկոպոս, կարեւոր միտքան մը Ս. Յակոբեանց և գործակիցը Պօղոս Գրիգորեան արքեպիսկոպոսին՝ պաշտօնով եգիպտոս գտնուելով կորզեգրէ զինքն և 1840ին ատենները միասին կանցնին ի Կ. Պոլիս, ուր Սկիւտարի մեծ ձեմարանը բացուելու վրայ էր: Կիրակոս եպիսկոպոս ձեմարանի վերին տեսուչն էր Ս. Յակոբեանց կողմէն. իր որդեգիրն ալ ժամանակ մը աշակերտեց այդ մեծ ուսումնարանին մէջ՝ ուսումնասիրելով ինչ որ կաւանդուէր հոն ընդ վարչութեամբ Յովհ. Տէրոյենցի հայկարանութիւն, թուարանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն:

Այնուհետեւ՝ կը համարինք դարձեալ իր հայրա-

գիրին թեւարկութեամբ՝ որ նշանաւոր արարագէտ
ու հայերէնագէտ մըն էր և որ Խ. Պ. Մխաբեանի
ու Խ. Պարտիզպանեանի կրակոտ ամբաստանութեանց
առարկայ եղաւ պահ մը՝ մտաւ Մ. Համլինի Պէպէքի
գոլեմը (*), ուր իրեն դասակից էին Տոքթ. Գալուստ-
եան, Ղազարոս էֆ. Տափուտեան, Յակոբ էֆ. Մատ-
թէոսեան (երկօքին երբեմն ազգապետ ի Կ. Պոլիս
հայ բողոքականաց)։ Ապա (կամ առաջ) առաւ սարկու-
ւազութեան աստիճան նոյն Կիրակոս Սրբազանէն և
անոր հովանիին ներքեւ շարունակեց սուսեմնասիրել
ու յառաջացունել ինչ որ սկսած էր՝ ցոյց տալով իր
անձին վրայ այդ երիտասարդ օրերէն տեսչական սա-
րաս մը վարպետ ։

Երբ 1846ին Կիրակոս եպիսկոպոս Պատրիարք եղաւ
երուսաղէմի՝ կոչեց Կ. Պոլիսէն Երուսաղէմ իր օրգե-
զիրը Տ. Յովսէփ սարկաւազը ։ Հոն ալ վանական
նրբագիներու մէջ ցոյց տուաւ ազգու գործունէու-
թիւն մը, և այդ երիտասարդ հասակին՝ արեղաթաղի
հին վարդապետները կակնածէին ու կը վախնային
խակ իր ազգեցութիւններէն ։ Կիրակոս Պատրիարք
քանի մը տարիէն վախճանելով Տ. Յովսէփ սարկա-
ւազ դարձաւ Կ. Պոլիս, և 1850 Դեկտեմբեր 9ին
ձեռնադրուեցաւ վարդապետ Արմաշի վանքին մէջ ձե-
ռամբ Տ. Ստեփանոս Աղաւնի եպիսկոպոսին ։ Յակո-
բոս Պատրիարք Կ. Պոլիս կոչելով նորընծայ Յարու-
թիւն վարդապետը՝ տուաւ անոր վարդապետական
ծայրագոյն իշխանութիւն և ըրաւ զայն իրեն գաւա-

(*) Զգլտենք յաւաստեաւ թէ ի Կ. Պոլիս Մ. Համլինի
դպրոցէն կրնելէն հետքը՝ թէ առաջ տեղի ունեցած է իր Ամե-
րիկա ուղեւորութիւնը ։

զանակիր: Յարութիւն Ծ. վարդապետ ձեռնկալութեամբ յիշեալ պատրիարքներուն՝ ա՛լ ըստ բաւականին ստանալով ծանր և ազդու մանաւանդ երկիւզած նկարագիր մը՝ 1856ին եղաւ առաջնորդ Խարբերդի, ուր երկու տարի մնալէ ետեւ դարձաւ Կ. Պոլիս և եղաւ փոխանորդ Կ. Պոլիսի Պատրիարքութեան: Զայս պաշտօն վարեց հիներուն յատուկ խստութեամբ մը, և այդ միջոցին է՝ որ իր գործօն ազդեցութեամբը մաքրուեցաւ Գումգարուի պատրիարքարանը չըջարեակ 200ի չափ օտալարներէն, սր կը կազմէին գոհհիկ նախաչըջանակ մը Կ. Պոլիսի Պատրիարքարանին բոլորաւ: Նոյն միջոցները 7—8 ամիսի չափ կը հիւրընկալուէր ինք ձոխ ոսկերիչ կլումիւշճի Գասպար ազայի տունը, որուն որդւոցը կը դասախօսէր ալ:

1859ին կոչուեցաւ Կարինի առաջնորդութեան, և տարի մը ետք ձեռնադրուեցաւ Տ. Տ. Մատթէոս Կաթողիկոսէն Կաթողիկոս նոյն վիճակին ու արքեպիսկոպոսական տիտղոսով վերադարձաւ հոն: Ամբողջ 21 տարի անվրդով և հեղինակաւոր կերպով պաշտօնավարեց Կարինի մէջ՝ տալով մանաւանդ քահանայական ընտանեկան ու եկեղեցական խնդիրներու հին ոճով լուծումներ. այդ առաջնորդութեան միջոցին՝ կ'ըսուի շատ առատ գանուած է տգէտ ու անյարմար անձերու քահանայութիւն ընձեռելու:

1880ին հրաժարելով գնաց Երուսաղէմ ուր վարեց ժամանակ մը պատրիարքական փոխանորդութիւն, և 1885ին կոչուեցաւ յԱթոս պատրիարքութեան Կ. Պոլիսի, զոր վարեց գլխաւոր աջակցութեամբ հանգուցեալ Նուրեան Յովհաննէս էֆէնտիի: Կ. Պոլսական իր պատրիարքութիւնն եղած է աւելի նորոգում

մը պատրիարքական հին ձեւին, որ կը տիրէր 1860էն առաջ. աւելի շատ կրօնական, խիստ, ոչ դրական և անբողոքելի հրամայական, ուր ամենայն ինչ է սաստն իշխանական: Այս պատրիարքութեան միջոցին է կարծեմ որ ինք ցոյց տուած է իմաստասիրական բերումներ ալ, երբ եկեղեցիներէն միուն մէջ կուզէին աւելցունել նոր պատկեր մը տխրական՝ արգիլած է խըստիւ. և արդարեւ իրաւացի կը թուի բառնալ եկեղեցիէն գէթ այն պատկերները, որ կեանքէ տարբեր բաներ մը կը ներշնչեն, քանի որ ռամկուծիւնն հետզհետէ լուսաւորուելով՝ զգալի օրինակաց ու պատկերներու տարապայման յաճախութիւնը կը տանի նկատեալ նպատակէն յոյժ տարրեր արդեանց, և կը ռամկացունէ կը խրթնացունէ սէր և լոյս կրօնքի մը վեհ պայծառութիւնը:

1885ին էր որ վախճանեցաւ Երուսաղէմի պատրիարք Տ. Եսայի արքեպիսկոպոս ալ, և դարձեալ ինք Ամեն. Տ. Յարութիւն պատրիարք Կ. Պոլիսի ընտրուեցաւ միանգամայն պատրիարք Երուսաղէմի բացարձակ քուէներով: Այդ միջոցին մանաւանդ շատ աշխատեցաւ Երուսաղէմի աւանդական պարտուց բարձումին՝ որոշուած պաշտօնական միջոցներով, և 1888ին հրաժարելով Կ. Պոլիսի պատրիարքութենէն՝ առաւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կայսերական պէրաթը: Ժամանակ մըն ալ մնալով Կ. Պոլիս՝ 1889 Մայիս ամսուն անձկանօք անցաւ իր Ս. Աթոռը մըշտնջնական պատրիարքութեան:

Ինք անձնական մեծկակ հարստութիւն մըն ալ կը տանէր իր սիրելի վանքին՝ արդիւնք խնայող կենցաղի ու անտեսագիտութեան: Շնորհիւ այդ տնտեսագիտութեան՝ յաջողեցաւ սեղմել իր նախորդին վառ

իրաւելի և քիչ մը աւելածախս լայնութիւններն ու վրիպակներն՝ ոյժ տալով Տ. Սահակ Խապայեան եպիսկոպոսի (ապա կաթողիկոս Սիւրի), Տ. Ղեւոնդ վրդ. Մագսուտեանի, Տ. Մամբրէ եպիսկոպոս Մարկոսեանի, Տ. Աստուածատուր եպիսկոպոս Յովհաննէսեանի ու նմանեաց խորհուրդներուն և գործերուն: Եւ անոնց աջակցութեամբ՝ սկսաւ տարիէ մը կարկուրեան խնդրական ու հռչակեալ գեորինին վրայ երկու հոյակապ այն պանդոկները պարսպէն դուրս արեւմտեան մեծ պողոտային վրայ՝ ապահովելով անով մշտապէս վանքին նիւթականը: Այդ պանդոկներուն աւարտելէն ետք՝ նոյն կարգին վրայ շինուեցան նաև իբր երկոտասնեակ մը վայելչագիր վաճառատուններ ու մեծկակ ապարանք մը իր՝ Ամեն. Յարութիւն պատրիարքի՝ գրամովը, զորս նուիրած է՝ Յոպպէի կալուածոց հետ՝ բովանդակապէս Ս. Աթոռին Երուսողէմի: Իր երուսողխմական երկոտասնամեայ պատրիարքութեան գլխաւոր յատկանիշերն եղած են՝ խնայողութիւն, պետական ամենազստահ թեւարկութիւն, կրօնական խնդիրներու մէջ՝ խաղաղասէր ու իրաւախոհ անդորրութիւն, վանական ու ծխական նախանձաւորութիւն՝ առաւել ի գործնական քան ի տեսականն:

1901 Հոկտ. ամիսի վերջերն էր, որ ջերմ փափաքներով ու երազներով կը մտնէի Ս. Յակոբեանց վանքին ամրակուռ մեծ դուռնէն ներս^(*)՝ ուղեկցութեամբ գաւառացի բազմաշրջիկ վարդապետի մը, և ողջունելէս ետք Աստուծոյ և աստուածայնոց մեծ յարկին օծեալ նշաններն՝ ուղղակի ելլայ Նորին Ամե-

(*) Շինուած 18րդ դարու մեծ ամիրայ Ակնցի Եազուպի ծախքով:

նապատուութեան քով որ ծանր հիւանդութենէ մը ապաքինելու վրայ՝ բազմաձէր տոկուն թոյլութեամբ իր աւանդական Աթոռը: Խունկ տարտամ սպիտակ մը պատած էր իր դէմքը՝ պահպանելով և շրջանակելով անդորր այլ խիստ հոգի մը, հոգեբանական արտայայտութիւնն Յովսէփի և Յարութիւն անուններուն: Միաբաններուն անձկութիւնն և մտահոգութիւնը դեռ չէր փարատած իր վերաբերումով: Ալեւորը քանի մը օրէն երիտասարդապէս երթիւեկել սկսաւ վանքին կամարայարկ նրբուղիներուն վրայ, ու ես ի բնէ և ի ստացիկ տրամադրութենէ գուրգուրացող մը ձերերու կեանքին վրայ՝ սկսելով այն օրերէն չէի դադրէր՝ ըստ իմ ծանօթութեանց՝ սըրտապնդելէ իր շուրջի վարդապետներն, և կը թեւադրէի մեկուսաբար իր բազմակեցութեան նպատակով միջոցներ—ընթերցում^(*) անդորրամտութիւն, հոգեբանական անջնաս համակերպութիւն և այլն:

Խիստ օրերու խստամբեր այլ լայն կենսականոն (régime) մը արդէն անսպառ հասուցած կը թուի Նորին ամենապատուութեան՝ բնական կորովներն այդ հասակին, որուն անքուն զօրավիզն ալ եղած է կրօնքը, հզօր արդեամբքը միայն ծանօթ այն հզօր անծանօթը, մեծ անծանօթին՝ կեցուցիչ և զօրացուցիչ պաշտօնը, որ դեռ կրնայ յաւելուլ շատ տարիներ այդ կեանքին վրայ: Ամէն տարի Ս. Յակոբեանց՝ տօնին, Ծննդեան ու Զատիկի պատրիարքական պատարագներուն տըրտ-

(*) Ինք արդէն ամէն տարի բովանդակապէս կը կարգայ եղեր Աստուածաշունչն ի տղայ տիոց այդպէս սովորեալ, վերջին տարիները միայն՝ ձերութեանը պատճառով՝ ընդհատած է այդ սովորութիւնը և ներկայիս կը ստուգուի:

մօրէն կը կրկնէ եղեր իր սաներուն՝ թէ «ա՛լ վերջինն է աս», ու ես՝ լսելով այս խանդաղատելի պարագան՝ յիշեցուցի քանի մը անգամ իրեն մտերիմ եպիսկոպոսի մը՝ Լէօն ԺԳ.ը, Հոսմի Պապը, որ կը գլէր Ծ'րդ տարին խո՛ր զուարթութեամբ: Հետեւեալ օրերն իմացայ՝ որ նոր ուրախութեամբ և գորովով ողջուներ է այս խրախոյսը, զոր հաղորդած էին իրեն իբր Իրենցմէ: Ալ ամէն օր կերթեւեկէի իր սրահը, և մէկ երկու ժամ անձիկ ու անխօսուկ կունկնդրէի իր խօսքերուն, որ կանցանձէին ինձի անցեալ փորձառութիւն մը, պատժութիւն մը խօսուն, մտիկ կընէի կրօնական, պահպանողական, պատմական և իրական պատկերներ ու զրոյցներ մը՝ ձեւուած, լարուած ու սեմական սուր առածներու վրայ խարսխած հանդարտ հեղինակութեամբ մը: Ո՛չ մէկ ընդմիջում, ո՛չ մէկ դիտողութիւն, ո՛չ մէկ շեղում չպատճառեւ իր հեղինակի խօսքերուն, որով կը պատուէր զիս. աս ըրած էի կանոն և ասով կը խորհէի թէ հնար էր ընդարձակել իր ալեւոր հոգիին ամերը: Հի՛ն հի՛ն, միշտ հի՛նը սիրող և հի՛նին՝ հաւնող, ինք ալ գերծէր ծերութեանց այս մոլութենէն՝ ներելով հանդերձ իր նորերուն շատ աններելի բաներն ալ:

Կառաջարկուէր ինձի Յկարգ մը բաներու հետ՝ յառաջիմաց վարդապետներէն՝ Սիոնի հրատարակութեան համա՛ր ալ խօսել իր Ամենապատուութեան հետ, կը փափաքէի խնդրել իր կարծիքը զօրա վիզն ու հաւանութիւնը վանական նոր անշատ հաստատութեան մը համար, բայց կը քաշուէի իր հեղինակութենէն, ներսէս չէր գար առաջ դնել նոր բան մը՝ հինով միայն սովորած հաստատուած իր մտածութեանց: Զէի ուզեր մարմաջի մը չափ անհանգստել իր տրա-

մացեալ հոգին . իմ պանդուխտ դերս եղած էր հոն համակերպիլ իբր ամէն բանի՝ չընդմիջելու համար իր և իր ձերակիցներուն ապրելու և խորհելու եղանակը , մոռնալ պոլսեցիի ու յանձնարարեալի հանգամանքս , խօսողի ու խորհողի գիտակցութիւնս , կա՛մքս , որպէսզի շանհանգստի մեծարեալ ձերունին , որպէս զի անհանգստի քրիստոնեայ հանգամանքս՝ վ մըն ալ սրբագործուի ուխտս : Եւ ինք՝ Ս. Պատրիարքն ալ՝ մէկէ աւելի անգամներ իր մեծարեալ դիրքէն մարդասէր մտերմութեամբ կը յարգէր զիս՝ ստորադասեալներէն շատ տարբեր հիւրասէր ծանրութեամբ :

Սովորաբար զուարթամիտ՝ ունի ազու կատակներու բարի համեմն ալ . հասակով ու մարմնով յաղթ՝ տարին հինգ տասն անգամ քարողի ալ կիջնէ , իսկ Ս. Յակոբայ Ծնունդի և Զատիկի հանդիսաւոր թափորներուն 4—5 ժամ կը տոկայ յոտին՝ անյողդողդկեցուածքով ի գլուխ շքազգեստեալ միաբանական լրութեան՝ տալով ամէնէն պատկառելի շուքն այդ մեծահանդէս տօներուն :

Ա. յսպէս՝ Ամեն . Տ . Յարութիւն Ս. Պատրիարքի վրայ այսօր ալ մարմնաւորեալ ու ալեւորեալ կը տեւեն գործունէութիւն ազդու , հին սաստ իշխանական , երկիւղած պաշտօնասիրութիւն , գութ և գուրգուրանք հայրական իր հռչակաւոր վանքին վրայ , որ գլխաւորապէս իր Ամենապատուութեան կը պարտի արդեան նիւթապէս բարգաւաճ իր դիրքը , որմէ շատ քիչ բաժին հանուած է խմսցականին ու կցորդաց :

Երուսաղէմի միւս քրիստոնէութեանց պատրիարքները կը մեծարեն զինքն ու կակնածին իր հեղինա-

կութենէն. տեղական իշխանութիւնք կը յարգեն իր խօսքն ու կամքը: Իր բոլորի միաբանութիւնն ալ՝ կը սիրէ զինքն որդիաբար: Մէր էր թէ փափագեալ միալուծ այլ դժուարին համերաշխութիւնն և ներդաշնակութիւնը, որուն համար սրտանց և շատ տոյժերով աշխատած ալ է անարժանաբար այս տողերը գրողը, գտնելով ժամ առաջ իր բուն և արժան տեղը (կրօնական ու վանական միաբանութիւնը) յաւերժացունէր քրիստոնէական այդ փոխադարձ սէրն իր իսկական արդիւնքով՝ քրիստոնէութեան որրան քաղաքի մը մէջ, վերջ տար անձնախնդրութեանց, տարածամ և տարավայր եսերու, կիրքերու, այլ ընդ այլոյ հրատարակութեանց: Վերջ նաև Պօղոսի ու Ապօղոսի երկա՛ր միջանկեալներուն (որ ճարակ կանոնն մանաւանդ օտար հաստատութեանց հետ ըստ առաջնոյն կուուելու վարժութեանց այժմու հարկաւորեալ անգործութենէն), և սկիզբ նոր ու ճշմարտապէս միաբան մաքուր կեանքի մը, որով միայն հնար է երկարել դարի մը շափ պատուական կեանքը սրատուեալ Պատրիարքին, և հասցունել խաղաղութեամբ շատ դարերու Ս. Յակոբեանց դժուարակիր գոյութիւնը:

Նա մանաւանդ՝ իրացունել մեր փափագներն և աւելի անդորր ու ազնիւ համակրութիւններ կեդրոնել աշխարհի չորս կողմերը գտնուող հայերէն՝ աշխարհի ամէնէն սրբանուէր և ամէնէն անդորրանուն այդ քաղաքին վրայ:

Այսչափ մըն ալ վերջնապէս կը մաղթենք « ջրն-ծութեան երկրի լեռուն Սիոնին » և Ս. Յակոբեանց Ամեն. նահապետ պատրիարքին՝ մեր Կ. Պոլիսի ազնուական ու բարեղէտ բարձունքէն:

Աւելի՛ն՝ Տեա՛ռն է տալ:

ՄԱՄՐԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

(Ա Ր Ա Բ Կ Ի Բ Յ Ի)

Դեռ կենդանիներէն՝ մեռած հին մեծ դէմքերու իբրեւ կցորդ՝ Ամեն . Յարութիւն պատրիարքի հետ անոր միաբանակից եպիսկոպոս մըն ալ դիմագրելով հոս՝ կուզենք կենդանի եղածներէն ալ առձեռն ճաշակ մը տալ հին բարձրերու և պատկերներու(*), որոնց նմաններէն շատ տեսնել կուզէինք Ս . Յակոբեանց վանքին մէջ մեր 1901—2ին ուխտաւորութեան ժամանակ :

Մարկոսեան Մամբէ Եպիսկոպոս՝ անունին պէս պարարտ(**) այլ խստակրօն եկեղեցական մանաւանդ վանական մըն է , բառերու ոչ այժմու նշանակութեամբ , լռին ու քաշուած այնքան՝ որ ես ալ հազիւ կը համարձակիմ կիտել հոս քանի մը էջ նկարակիտող այս մաքրակրօնին վրայ՝ երեւակայելով զինքը գրքակալիս քովիկը ձեռքն ուսիս վրայ դրած հայր-մտերմութեամբ մը (ինչպէս ի վանս Ս . Յակոբեանց կրնէր յաճախ) , որ կը մրմնջէ մեզմ նեղսրտութեամբ «Ո՛ւՖ , իմ վրաս մի՛ գրեր , տղա՛ս , բան մը չեմ ուզեր ես . ձգէ՛ , տղա՛ս , ձգէ՛» :

Այլ ե՛ս չպիտի յարգեմ գէթ իր այս կամքը . ե՛ս

(*) Մամբէ Սրբազան դառնացած՝ վախճանեցաւ 1907 Յունուար ամսուն մէջ , յերուսազէմ :

(**) «Մամբէ» կը նշանակէ պարարտ :

ալ կամք ու սիրտ մը ունիմ, որով կը յղեմ իրեն
ողջոյն և մեծարանք այս դրուածովս և կը խնդրեմ
թողութիւն՝ ունին շղենելուս իր այս ազդեցութեանը:

Մամբրէ սրբազան 70ի մօտ՝ առոյգ, կայտառ (*),
պատկոտու եկեղեցական մըն է՝ միաբանեալ Ս. Յա-
կօբեանց Երուսաղէմի. աչքին մէջ մեղմ այլ խոր
գիտողութիւն և կայծեր աստուածաշնչական, դէմ-
քին վրայ փայլակ մը քրիստոնէական, գնացքին մէջ
վանական լքուն պարզութիւն մը անսեթեւեթ եւ
ճակատին վրայ ցոլք մը հանճարի, որ կրօնքով կը
բնկրեկի և ազօթքի ու խնկոց բարդ ի բարդերուն
մէջէն կը համբուրէ մեծ ճակատը՝ երկինքը՝ զուր
փնտռելէ ետքն հոս իր բնիկ իսեալներուն սուրբ
աշխատարան մը:

Եթէ տղայ հասակէն գնացած ըլլար Վենետիկի
կամ Վիեննայի Մխիթարեանց վանքն՝ հաւատացէ՛ք՝
հայերը կունենային կէս Տանդէ մը. քիչ մը եւս իջ-
նելով ալ՝ ըսենք՝ ինք կանցնէր հոն Հ. Եդուարդ
Հիւրմիւզ արքեպիսկոպոսը կամ Հ. Յովսէփ Գաթըր-
ճեանը: Իսկ թէ ինչ հրաշալիք պիտի ծիածանէր իր
սրբանուէր վրձինն՝ երբ թաթխուէր իտալական չըք-
նազ երանգապնակին կամ մարզուէր Միքէլ-Անճէլոյի
հրաշակերտներուն վրայ, զայս կը թողում իրե՛ն ու
միայն իրեն երեւակայել, զի նկարիչի մը երեւակա-
յութենէն հզօր ու իրակա՛ն անիրական չի կայ:

Այլ անցած է իրմէն այդ վազարաստութիւնը,
ինչպէս անցա՛ւ թերեւս ինէ՛ ալ: Ծակատագիրն իս

(*) Յօդուածս հրատարակուելէն ետեւ (ի Մանգումէ: 1903ի)
գրած էր ինծի Սրբազանը կարգ մը ղիտողութեանց հետ՝ թէ
ինք երեւոյթին հակառակ տկար ու հիւանդոտ ալ է:

նոյն կը թուի մեր մանկութեան այս դժբաղդութեան կողմէն՝ հոգեբանօրէն եթէ ոչ երեւակայօրէն, ինք՝ վանքերու մէջ ու ես՝ աշխարհի մէջ՝ երկօքին ապավայր ապրեցանք ու աշխատեցանք: Այս է եղեր բարին կամ թէ չարը՝ մեր մեղքէն:

Արարկիրէ՛ն է Մամբրէ Սրբ. ծնած Մագ դիւզն 1834ին ժամանակները՝ Մարկոսեանց Յակօբի որդի իր մկրտութեան աշխարհական անունն է կարապետ. և ցարդ մնացած են իր վրայ գիւղի խորունկ նշաններ՝ բնասիրութիւն, բնապաշտութիւն, բուսակեցութիւն (տարիին բոլոր պահքերը բռնելով), համարձակ ճըլմարատխօսութիւն, կատակոզ և նմանոզ զուարթասիրութիւն, անարձաթ սիրութիւն և աստուածասիրութիւն: Արդէն ամէն ուրեք իրարու լծարդ ալ են այս երանելի հանգամանք: Ինք այսքան անկեղծութեանց ու բնականութեանց վրայ՝ միանգամայն կը թուի ունենալ ըստ բաւականին խորագիտութիւն այլ ո՛չ բնաւ խորամանկութիւն:

Արարկիրցիք, ինչպէս փոքր Ասիայի քաղաքացի մարդիկ (կեսարացիք, վանցիք, աղբնցիք) քիչ մը բամբաստած են արդէն՝ իրենց ճարպիկութեանն հետ՝ խորագէտք ոմանք և բաւական խորամանգք ալ: Այս վերջին որակն ի բարին՝ ի խորագիտութիւն կը բնար դարձունել բանիմաց ու աստուածաբան Սրբազանն ալ իր Արարկիրցւոց վրայ՝ եթէ յօժարէր ժամանակին առաջնորդել իր ծնավայր գաւառին մէջ: Այսչափ բաներ մը գիտնալ ու գրել կցորդաբար ներելի պիտի ըլլայ անշուշտ կ. Պոլսեցիի մը, քանի որ նստած մեր կեդրոն մայրաքաղաքը՝ չորս դիէն, շուկայէ՛ն, օրագիրներէ՛ն, բամբաստողներէ՛ն և զրուցասէ՛ր բանբերներէն՝ ուղեւով չուզելով՝ ամէն օր կը լսենք ու կառնենք սուտ-իրաւ լուրեր:

Դառնա՛նք ապա իր անձին :

Ինչպէս ըսինք՝ Գեր. Մամբրէ Սրբազանի միջակ հասակը պարարտ և ուսահակ գլուխը կը ճօճէ արդ իրր 70 տարիներու խոկմանց մէջ : Իր մանկութեան միջոցը՝ ժամանակ մըն էր հայերուն համար առ հասարակ առեւտրական պատրիարքական խառն յեղումներու, առաջին վերանորոգութեանց, ձեմարանի բացումին, հայկաբանութեանց ու բարձրագոյն աստուածաբանութեանց, ոսկեգարեան գրաբառի՝ տարիներ : Բան չգիտենք իր տղայութեան վրայ. թերևս իր արշալոյսի կեանքը շա՛տ սիրած է գեղջուկ պարսպումներն ու բնագրացի ուսումնասիրութիւններ, մինչև որ աւշինին^(*) մօտ եկած է Կ. Պոլիս 1850էն ետք՝ ոչ ունեւոր նիւթականով և իմացականով, մտած է Ս. Փրկչի ձեմարանն Եէտի-Գուլէի դուրսը (1852ին), որ յաջորդած էր անաբժանաբար Սկիւտարի բո՛ւն մեծ ձեմարանին : Սերորեան Յակոբոս պատրիարքի ատենն էր, այն բարի՛ ու կրօնասէ՛ր արեւորին, որուն շատ բան կը պարտին ժամանակակից ձերերն ու երիտասարդները. երկու տարի միայն մնացած է հոն՝ ուսանելով հասարակ կարգալ գրել, քերականութիւն՝ Չալխեան և նախակրթութիւն՝ Ագոնց, ճարտասանութիւն՝ Չափրաստճեան Գէորգ պատուելիէն, Քրիստոնէական և Աստուածաշունչ և «Յողակն ի ճախր յայեր ամբուռ» էն մինչեւ «Ի լեառն Ալպեայ բարձրագիտակ եթուք Հերմէս ձիւն ըսպիտակ»ը բաւզահեա հայկաբանութիւն մը, որ շարունակութիւնն էր Գրիգոր Փէշտիմալճեանի պարզուկ դպրոցին : Այլ ինք սեպհական

(*) Աւշին բառն՝ ըստ ոմանց՝ կըստուգաքանուի ու կը նշանակուի արեւին հորիզոնէն զուրս ելած ժամանակը.

յառաջդիմութեամբն աղէկ ուսումնասիրած կը թուի
ապա աւելի լայն հայերէն մը և Ս. Գրոց, Եզնիկի,
շարահաններուն և նմանեաց հետ՝ Հ. Արսէն Բագ-
րատունիի բարձր գործերն ու քերթուածներն ալ,
ինչպէս նաև Սեթեան Հ. Եփրեմի եփուն և ամուր
ճարտասանութիւնը (որուն վրայէն կը դասախօսէր
ապա ինք), ուր կայ այն խոշոր ատենէն իսկ՝ արև-
մտեան նրբին ու խայտուն երակ մը՝ գրաբառի ծանր
ու խոշոր լուծին ներքև անգամ:

Ըլլալով արուեստասէր մանաւանդ նկարչասէր մը՝
Ճեմարանէն ելնելուն կամ հոնկէ՝ իսկ՝ սկսած է հե-
տամտիլ գծագրութեան և պատկերհանութեան ։
Այն ատենուան (1854) Երուսաղէմի փոխանորդ Տ.
Կարապետ վարդապետի ընծայականով՝ Մամբրէ Սըր-
բազան կերթար Բերա ալ՝ Միւհէնտիսեան գործա-
րանը վիմագրութիւն սորվելու և պարապոյ ժամե-
րուն՝ ծայրէ ծայր կը չափէր շիտակ ճամբան Բերայի՝
նկարներ դիտելով, բաղձանֆէն սիրքը նմուշելով եւ բեր-
նին ջուրերը վազելով. ա՛հ, որչափ կրփափազէր քովն
ըլլալ անոնք շինող վարպետներուն, այլ անգուրները կը
հալածէին զինք(*): 1865ին՝ հռչակաւոր պատկերհան
Պէհզատ Ումէտ էֆ.ի ներկայացած է Սկիւտարի մէջ
ու սև գրիչով գծագրութիւններ կը տանէր սրբա-
գրելու Պէհզատի աշակերտ Սագայեան Աբրահամ
էֆ.ի, որմէ շատ խնդրեց տեսնել աչքով գործարա-
նին մէջ աշխատելու եղանակը՝ բայց չյաջողեցաւ,
մերթուեցաւ ։ Այսպէս ժամանակին նկարիչներուն քով
յաճախած Զանասիրած ու իբրև սուր դիտող՝ անոնց
նմանիլ փորձած է ինքօգնական զրկումներով և նե-

(*) Ստորագծեալ տողերն ի՛րեն՝ Սրբազանի՛նն են.

ղութիւններով, անդին ասդին վազվրճաւերով, ըստ բազդի կցկըցելով կցորդելով կտրատ ծանօթութիւններ, գաղափարներ, նկարչական գիծեր ու առածներ՝ վրձիններու, նկարի տուփերու, պնակներու, շփակներու, խափաններու, խնդութեանց և խրախճանութեանց մէջէն՝ անպաշտպան անառաջնորդ:

Այս արթուն համեռտ պատրաստութիւններով՝ նկարչութեան մէջ ալ ոչ այնչափ ստեղծելու բնօրինակելու որչափ նշանելու մէջ ըստ պարկեշտ բաւականին մարդուած՝ անցած է Երուսաղէմ Եսայի Սըրբազանին պատրիարքութեան առաջին տարիները՝ մինչ Ս. Յակոբեանք կը բոլորէին զուարթ առատ ու պարտամոռաց սոկեղար մը՝ ժամանակին կրօնական ու տոհմային համակրութեանց և համագործութեանց մէջ. սոկեղար մը տպագրութեան, լիւքսի, եւրոպագնացութեանց, և կրճաջալերուէին անխտիր աղէկ գէշ բանասէրք ու արուեստասէրք. (այդ սոկեղարէն հիմայ չե՛ն մնացած այլ ինչ՝ բայց միայն կարկանդակի տնայէտ բեկորներ ու քանի մը աշխարհականացած սարկուազ լուսանկարիչներ, որ վանքին կը պարտին իրենց արդի ոչ կրօնական յաջողութիւնն և հարստութիւնը):

Սրբազանն սկսած է հոն՝ աշխարհիկ տարազովը՝ դասախօսել Ս. Յակոբեանց դպրանոցն՝ հայերէն, բարոյագիտութիւն, նկարչութիւն եւ այլն: Նոյն միջոցները Ս. Յակոբեանց կը գործակցէր նաև ներհմտաբար Զմիւռնացին Տիգրան Սաւալանեան. որ մատենագիտական ու լեզուագիտական կարողութիւններով օժտուած անձ մըն էր, և ձգած է վանքին ոչ աննշան յիշատակներ՝ գիրով և բանիւ(*):

(*) Տիգրան Սաւալանեան նախ պատրաստած է՝ ի մէջ այ-

Ամեն Եսայի Պատրիարքէն առաջարկուած է իրեն կուսակիւրոն քահանայութիւն . իրր երեսնամեայ փորձ և սկզբունքի տէր երիտասարդը չէ՛ ընդունած այդ առաջարկը նախկին , և 1868 Մայիսին Արարկիր երթալով ամուսնացած է համեստօրէն , բայց քիչ ետքը լծակիցը մեռնելով՝ թշուառ այրը դարձուցած է ալ իր երեսն ու սիրան իր սգալից և տխրական աշխարհավարութենէն , ու 1869 Սեպտ.ի մէջ , Երուսաղէմ դառնալով 1871 Յուլիս ամիսին , Վարդապետի տօնին , վարդապետական ձեռնադրութեամբ՝ ստակուած է մշտահարսն իր եկեղեցիին հետ կուսակիւրոն . և շատ աղէ՛կ ալ ըրած է . լա՛ւ լա՛ւ սփոփանք և լուսադոյն լծակցութիւն՝ մանաւանդ աւելի բնափորձ կուսակիւրոնութիւն , որ առաքելական է , որ բո՛ւն հայական է , որ մանաւանդ առաքելապատուէր և լուսաւորչադի՛ր է

Դիտուած է արդեօք , մեր մէջ ամէնէն նշանաւոր եկեղեցականներն ու եկեղեցագէտ ու եկեղեցավար աշխարհականները՝ շուշտակներէն , ամուսնացեալներէն , այրիներէն կամ քահանաներէն ելած են , սկսելով Ս . Լուսաւորիչէն , որ ժողովուրդ մը օծեց ու քրիստոնէացուց , Ս . Վրթանէսէն . որմէ ծնաւ հայրապետներու ոսկի շարք մը՝ մարմնապէս ու հոգեպէս , Ս . Սահակէն , որ առաքինութեանց և իմաստութեանց հայր եղաւ , անցնելով ծանօթ անծանօթ այրի ու ամուսնաթող կրօնաւորեալներէն՝ մինչև արդի ընդ-

լոց՝ վանքին ձեռագիրներուն մեծ Թանգարանին ընդարձակ ցանկը , զոր ես ալ անցուցած եմ աչքէ մը եւ որմէ զաղսփարօրէն օգտուած է Տ . Տ . Սահակ կաթողիկոսը Կիլիկիայի եւս : Ինք զրած է նաեւ ընդարձակ պատմութիւն մը Երուսաղէմի եւ ունի ուրիշ հայերէն ու ֆրանսերէն երկեր :

Հանրական Ս. Կաթողիկոսն էջմիածինի, Հնդկաստանի Շմաւոնեան Տէր Յարութիւն քահանան, Չմիւռնայի մատենագիր մեծն Տ. Յովհան Վանանդեցին, Խասգիւղի Տ. Գէորգ Արծրունին, Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան, Նիկոմիդիայի և Արմաշի Տ. Յովհաննէս Մալեանը, Եէնի-Գարուի Տ. Խաչատուրը, Տ. Գիւտ Աղանեանը, Տ. Գէորգ վարդապետ Ռուսձուքեանը, Օրթագիւղի Տ. Սահակ Տ. Սարգսեանը, պատուելի Գրիգոր Փէշտիմալճեանն ու տիրանուն Յովհաննէս Տէրոյեանց աստուածաբանն և ուրիշ նմաններ :

Փորձառու, փորձանքէ հեռու, գործնակա՛ն, կեդրոնամի՛տ ու միանգամայն տեսակա՛ն կրօնաւորեալներ ը քահանայներն ու բարեկեաց աշխարհականները գիտուն, որ զիսնալով աշխարհը՝ մեկուսացան ապա անկէ, կամ գիտութեամբ և սուրբ միամուսնութեամբ ուսուցին յաշխարհի՛ իսկ զաշխարհ և զերկիր :

Երբ հանգուցեալ Մուրատեանց Մելքիսեդեկ սըրբազան կը պաշտօնավարէր Երուսաղէմի վանքն՝ աստուերով անոր կարեւոր ներկայութենէն՝ Մամբրէ սրբազան օգտուած է բազմօք ու անոր միջոցովը ծանօթացած է Պ. Շանշեանցի կրօնական ու բարոյական գործերուն, որոնց ապա նմանիլ աշխատած է Ապա միջոց մը եկած է նաև նորէն Կ. Պոլիս ու Մայր Եկեղեցիին մէջ տուած իր համեղ քարոզներով՝ հանած է քարոզիչի՛ ալ բարձրիկեկ անուն մը : Արդէն ինք ցարդ նախամասնօրէն բուն քարոզիչ քան գրող մը եղած է՝ հեղիկ դիւրիմաց ու աւետարանաշեշտ քարոզիչ մը, որուն կը սիրեն ունկնդրել գեղջուկ ու միկէն մինչև գիտուն գրագէտը, զի չունի աւելորդ զարդ, և կրօնքն ու սիրտը միայն են իր անհատ

աղբիւրը ճրի: Այս կայացեալ հանգամանքով ու նկարագիրով՝ նուիրակութեան գնացած է նաև ի Ռուսահայս և հոն թողած է արժանաւոր անուն մը, զոր կը վայելէ ցարդ իբր ընտիր եկեղեցական:

Դարձին ի վանս Ս. Յակոբեանց՝ նորէն հոսած է, աւելի փորձառութեամբ, իր նախկին պաշտօններուն և հասուցած է բաւական աշակերտ, առանց ինք իսկ ձեռնադրելու անոնք՝ տեսակ մը յաւէրժութաւ ճոն բօսումով, ուր կայ բարի՛, այլ կարի՛ խղճահարութիւն մը: Թեւարկած է նաև ու նիւթապէս խրախուսած է և է հոն երուսաղէմացի քանի մը հայ երիտասարդներ, որ այսօր իր շնորհիւ կը փայլին յաջողապէս պետական պաշտօններու մէջ:

Իբր 1885ին՝ ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Ս. Էջմիածինի նորընտիր Մակար կաթուղիկոսի ձեռքով՝ Գեր. Սապայեան Սահակ Սրբազանի հետ, որմէ ետք վերտաին առանձնացած է իր սիրելի վանքն իր սիրելի զբաղմանց ինքնանուիրուելու. որոնց մէջ կը տեսէ ցարդ մշտապաշտօն: Վերջին տարիներս կանցունէ կէս ճգնական կենցաղ մը՝ պատկերներու, գիրքերու, համեստ դասախօսութեաց և անդորրական մեկուսի թելադրութեանց մշտազբաղութեամբ և պարզուկ առանձնութեամբ մը, որով իր բազմաթիւ միաբանակիցներէն ու աշակերտներէն սերվիւ ու մեկ հասիկ այր լաւ որակուած է ռամիկ բացատրութեամբ մը:

Թէպէտ ներքին վանական շփոթութեանց բերումով Չ տարիէ ի վեր հրաժարած միաբանութեան անօրէն ժողովի ատենապետութենէն, միշտ անպարապ է սակայն ու բարիին թելադիր: Առաւօտուն կանուխ ու երեկոյին ճիշդ օամերուն՝ անպատճառ եկեղեցին

է ինք, սկիզբէն վերջը անպակաս անխախտն՝ դասն իրեն յատկացեալ աւագ տեղը կեցած՝ ազօթքի ու խոկմանց անքթիթ արձանացումով մը, որ կազդէ դիտողին մեծարանքս Օրն 3-4 ժամ եկեղեցին 3-4 ժամ դպրոցը, նոյնքան մըն ալ իր ընդարձակ աշխատանոցը պատկերհանութեան և բանասիրութեան կաշխատի անդուլ անդորրիկ ծերունացեալ կայտկոպոսը՝ որբանուէր ազատութեամբ մը. որուն արժանի ալ է իր սեպհական բնակութիւնը Ս. Յակոբեանց տանիքին վրայ է, որ երբեմն Նսայի պատրիարքի լուսանկարչատունն է եղեր. անդարդ ու անզուարթ սրահակ մը՝ Ձիթենեաց քնարական լերան յաւէրժ տեսարաններովը միայն ներշնչեալ ու զուարճացեալ:

Ունի միջակ ճարասար ու մանրադէտ նկարչութիւն մը՝ նմանող օրինակող քան յղացող և ստեղծող. ինչպէս ուրիշ մեծաւոր մը՝ շէնք շինելու. ինք ալ՝ նկար հանելու մոլութիւնն ունի. Սրբազանը «Մինչև իսկ երազներուն մէջ ալ կը նկարէ», ինչպէս կը գրէ ինծի ձեռագիր նամակով մը: Իմ ներկայութեանս ամսուան մը մէջ քաշեց խաչելութեան և յարութեան զուգորդ պատկեր մը, զոր աւարտեց լրացուց միագիկ օծութեամբ մըն ալ՝ դնելու համար դայն Ս. Ստեփանոսի խորանը, հինցած համանման հրաւազործ պատկերի մը տեղ. նոյնպէս 4 օրուան մէջ՝ արագ արագ վրձնարուեստով՝ հանեց Մծրնայ Հայրապետի պատկեր մը զգեստաւորեալ՝ կցորդ լեռներովն ու շէնքերով, որ զրկուեցաւ Փոքր Ասիայի մէկ եկեղեցին: Նշանաւոր է մանաւանդ Ս. Յակոբեանց մեծ եկեղեցիին արտաքին ճակատին ձախակողմի մեծադիր պատկերը. 4 քառակուսի մէգրի չափով մը, որուն մէջ հայ մեծ Հայրապետները կը ներկայանան

հոգեւեոսական գիրքով. անոնց վրայ բաղմարուեստ բան մըն է՝ մանսուանդ եկեղեցական զգեստներու խոյրերու մանրահան պատկերացումը. այս ճիւղին մէջ շատ յաջող է Սրբազանը: Ասոնցմէ զատ՝ անհամար պատկերներ շինած է՝ գիրքէ շատ պատկեր կարգալով և գծելով և գիրքէ շատ պատկեր ունենալով:

Պահքն ալ չբռնելու մեծամասն բացառութիւններու մը մէջ՝ փոքրամասն պահողներու յօժար բացառութենէն է ինք՝ հաւատքս'ով, համոզումս'ով և իմաստութեամբ: Անընդհատ կը բռնէ երկօրեայ շաբաթական ու քառասնօրէ պահքերն՝ ըստ վաղեմի սովորութեան տոհմին ու վանքին. որով ապահոված ալ է իրեն կայտառ ու թեթեւ ծերութիւն և երկայնակեցութիւն մը:

Ունի քանի մը տպեալ և անտիպ երկատիրութիւններ ալ. տէրունական օրուան բարոյագիտութեան ու պատմութեան վրայ. աշխատակցեցաւ վերջերս Մանչէսթըրի Հայ Եկեղեցի հանդէսին ալ, ու գրեց ամուսնալուծութեան դէմ հեղինակաւոր յօդուածներ հին սկիզբներով: Իր աշխատանոցը ճօխ մթերք մը կայ գունաւոր պատկերներու. կան հոն շատ նկարչագիտական գիրքեր և լուսանկարներ Եւրոպայէն բերուած մեծ մասով, որոնք են գլխաւորապէս իր տեսական վանակիցներն ու բարեկամները:

Մարդասէր ու շատ ընկերական է ինք, այլ իր անխորշելի սկիզբներէն խորշողները դարձուցած ըրած են զինքը գրեթէ մենակեաց մը. ես իր քովն անցուցած եմ սակայն օրե՛ր շաբաթներ՝ անձանձրոյթ և օգտեալ հաճոյքով մը. ինք՝ մանաւանդ ներքին իրողութեանց վրայ՝ ամէնէն ճիշդ ու անկեղծ տեղեկութիւնները տուաւ ինծի, սիրելով զիս՝ հօր պէս, ընկերելով ինծի՝ բարեկամի պէս:

ԱՐՄԱՃԻ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

Այդպիսեա՛ցդ է աբխալուքիւն երկնից
ԱԻԵՏԱՐԱՆ (*)

ազար ութ հարիւր իննսուն և վեցին էր,
երկու ամիսի չափ մնացի Արմաշի վանքը:
Չէի՛ գնացած հոն՝ ճգնելու կամ
վարդասպետ ըլլալու, հին լուծերը թոթուող
և 19րդ դարու թեւերովը դարձող երիտա-
սարդ կազմածի մը համահետ չէի կըրնար դարձունել՝
քիչ շատ տարիներու և շա՛տ պատահարներու կա-
պարով ծանրացած աժխոյժս:

Սակայն կապրէի հոն վարդասպետի պէս, և վար-
դապետէ՛ աւելի ծածուկ ճգնութեանց կենթարկէի
անձս:

Շածո՛ւկ այնքան՝ որ թերեւս սխալ անդամ մեկ-
նուեցայ: Հոգետես Վանահայր Սրբազանն իսկ, որ
անխնայ կը յարգէր զիս մտերմութեամբ, չկըրցաւ
կուահել այս իմ արարեան կենցաղս:

Չէի՛ յայտնուեր, Հի՛ւր մըն էի: Հոգեկան այդ

(*) Ըստ Մատթէոսի, ԺԹ. 14:

ծածուկ վարքիս՝ մէկ փուլն ալ՝ խորհրդապաշտութիւնս էր :

Սորհրդական այդ կենցաղը, լծորդ քաղաքային փորձառութեան մը, քիչ չնպաստեց ինծի՝ գիւղացիին հետ գիւղացի, մշակին հետ մշակ, տղային հետ տղայ, աշխարհիկին հետ աշխարհիկ ու արեղային հետ արեղայ սպրեւրուս վրայ՝ հաշտեցունելու կրօնքի ամէնէն թանձրացեալ ձեւերն ամէնէն վերացեալ ըմբռնումներուն հետ :

Ինծի համար վարը՝ վանքը՝ ալֆան ու օմեղան, և վերն՝ երկինքն՝ հաստատութեան անծանօթ Աստուածը կը պարագրկէր :

Սաչերուն, խունկերուն, պատկերներուն, կանթեղներուն, ուխտաւորներուն, սեւազգեստեալ դէմքերուն, մենաստանեայ օրհներգութեանց հանդէպ՝ ամէնուրեք արձանացած կընդնշմարէի, անոնց ամէնէն աննշանի՛ն իսկ վրայ, ամէնադէմ անհունի մը նշանական ծայրերը, զոր ոգիընկալ հայրապետներ վայրաբերած էին՝ պատսպարելով մեր հուն աչքերը բուն անմատոյց անհունին տիեզերքէն : Բայց աշխարհիկ միտքիս համար կը պակսէր հոն տակաւին՝ այդ երկրաւոր ծայրերուն ու անտես երկնաւորին անջրպետը ծածկահիւսող պա՛րզ զուարթո՛ւն տեսիլ մը, երկիրի շաղուածով երկինքի կաթուածով լո՛յս երեւոյթ մը :

Շատոնց ունէի գաղափարը, այլ կորոնէի անաղարտ իրականը :

Այո՛, կորոնէի իրրև մաքուր թերահաւատութեամբ մը. թէ չգտնէի իսկ՝ չպիտի դրդուէի հաւատքէս :

Վանքին բակը, պարտէզը, ջաղացքը, այգին, ան-

տառները, արտերը, գիւղին հիւղ յարկերն՝ անմրմունջ պատրաստականութեամբ կասպնջականէին հաւատաւոր այդ հետաքրքրութիւնս՝ իրենց անհարթ նազանքովն և հինաւուրց զանազանակներովը :

Բայց դեռ չէի գաած փնտռածս :

— Փարնային անյոյզ երեկոյ մը՝ վանքէն մինչեւ շուրջի տափակ հորիզոնը սուղուած էր լռութեան բիւրեղեայ ծրարի մը մէջ. մայիւն, բառաչ, ճռինչ, ճռուողիւն՝ դողբած էին ամէն ճիկ :

Կա՞ր այն իրիկունը սովորականէ դուրս հանդիպում մը :

Սովորական կոչնակնիս նախկին ձայնատուրն եղաւ այդ կրկնող լռութեան. ծափի՛կ, վճի՛տ, շուտի՛կ կոչնակնիս :

Դաշտէն փութացի եկեղեցի :

Հոն էին ծանօթ հանապաղորդները : Արսէն վարդապետ՝ վանքին միամիտ հին շեշտերով սկսած էր ժամերգութիւնը :

Ու ես չգիտեմ ի՛նչ նախազգացութեամբ՝ այն երեկոյ փոխանակ դասն անցնելու, կանգնեցայ գաւիթին դրան առջեւ : Արեւմուտքի վերջաւոր հոծ նշոյլները դեռ կը յամէին տաճարին մէջտեղ՝ երկրպագելու անմատոյց լոյսին :

Հոն, մոմաձեւ կեցուածքով, կաղօթէին քանի մը գեղացիներ :

Հայր Սուրբը, խունկի պէս քովէս անցնելով գնաց դասն իր սաներուն գլուխը կենալու : Հայր Սուրբը, այն երեկոյ անբա՛ղդ Դուրեանը, որ չպիտի տեսներ՝ ինչ որ ե՛ս պիտի տեսնէի ու սքանչանայի՛ :

ԱՐՄԱՇԻ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ :

Երկու համատի մանրիկ՝ կլորիկ գեղջուկ մանկիկ,

մին միւսին համանման կամ երկօքին երրորդ աներեւոյթի մը ճշգրտատիպ՝ ներս կը մտնէին մեծ դուռնէն :

Անոնց բոլորակ դէմքը՝ կաղապարուած էր լերան պոռոտ կայտառութեամբ, անոնց բաց կուրծքին վրայ՝ գամուած էր յստակ կրօնքի մը համարձակութիւնը, անոնց խրոխտ թիկունք առած էին յաղթ վստահութեան ու այդ հաւատքի դիւրակիր բեռին ներքե՛՛, ցնծուն հզօրութիւն մը : Անոնց ուռած օւլվաքները՝ կարմրիկ ոտքերուն չափչփուկ քայուածքէն՝ ալեբարդ կը ծածանէին հոմ ներդաշնակութեամբ մը :

Անոնք հոն՝ գաւիթէն անցած ատեն՝ հսկայ հոգիներ մը կը թուէին պղտիկ մարմիններու մէջ պահուած : Ծպտեալ մե՛ծ ալելուներ՝ մարմնեղէն այդ փոքր սպրիկ բուրվաւններուն մէջ :

Եւ անյարդար քայլակցութեամբ՝ քովէս անցան լուռմուռ, ու գնացին տաճարին կեդրոնը,

կարծես պատասխանելով անտնօրինելի հրամանի մը՝ ի քթթել ական երկիրպաղին հոն՝ մու՛ջ՝ խորո՛ւնկ, շա՛տ վարժ, շա՛տ ճապուկ երկրպագութեամբ մը :

Եւ ոտքի ելնելով արագ արագ, իրր հրեղէն թեւերու ելեկտրացումով՝ դարձան անոյշ անոյշ իրարու երես նայեցան նորէն լուրջ նորէն մուռնջ, միշտ վրստահ ըրածնուն և ընելիքնուն, միշտ միասնաբար ու հոգիով մարմինով իրարու հաշուեկցելով :

Վերստին ինկան գետին ու պագին իրենց երկիրը՝ լո՛ւռ, խո՛ր, մարզլի՛կ, կամ՝ երեքը մէկ բառով ըսենք՝ շնորհալի՛ :

Ու՛ երբ նորէն ելան ոտքի՝ ճառագայթեղէն նայ-

ուածքով չափեցին նորէն իրարու ականողիքին կայ-
ծերը. նորէն հաշուեկցելով՝ գտան անշուշտ նոյնքան
հաւատք իրարու մէջ. նորէն յազեցան իրարմով, և,
Աստուծո՛վ ալ յազենալու համար, սուզեցան ու պա-
գին իրենց երկիրը:

Ու թ տասն անգամ կրկնեցին այդ մոգիչ երկրպա-
գութիւնը, որուն մէջ կար բնական աստուածաբա-
նութեան սօսաւիւն մը, զոր մէկէ մը դաս առած
չէին:

Ու ես հրաշացած՝ կը դիտէի անոնց մանկացեալ
հսկա՛յ հոգիներու խորը՝ նախնական հսկա՛յ կրօնքի
մը փայլատակումը. կը դիտէի անոնց բնամոյն ծըն-
րակցութեան մէջ՝ միալուծ շնորհքի հուժկու տա-
րափ մը, որ կրքնար հաւատքի բերել բովանդա՛կ
դար մը:

Չունէին սերովբէական թեւեր այդ լեռի զուար-
թունները, որ անհունին և հունաւորին միջոցն հիւ-
սելու եկած էին այդ բացառիկ իրիկունը, որ նաև
իմ խնդրած տեսիլս էին:

Տեսի՛լ, նոյն իրիկունը տեսա՛յ այդ տեսիլը, Արմա-
շի անսուտ հրեշտակները, որոնց պարզութիւնը չեմ
ուզեր սրբապղծել հոս բանաստեղծական սեթեւեթ-
ներով: Անոնք սպիտակ չէին, այլ կար նուրբ և
պայծառ բոց մը անոնց խարտիչազեղ ձեւերուն մէջ
և սուրբ հաւատքի մը անարուեստ ձուլուածն՝ անոնց
սքանչելի ծնրադրութեանը մէջ:

Հասա այն վճի՛տ վճի՛տ իրարու երես նայելնի՛ն.
նշանը չէ՞ր հրեշտակային գիտակից հոգեկցորդու-
թեան մը:

Երբ կելնէինք եկեղեցիէն՝ հրեշտակներն աներե-
ւոյթ եղած էին, ու ես տղայի պէս վազեցի ցնձալից
պատմել տեսածս Հայր Սուրբին:

«Ես այսչափ ատեն է հոս եմ, ըսաւ վարդապետը, չե՛մ տեսած անոնք» :

Դժգա՛ղդ վարդապետը, նախանձեցաւ անշուշտ իմ բազդիս, ինք՝ ինք որ կարդալէն, գրելէն, իմաստասիրելէն աչքն ու գլուխը վեր չէր առած : Եւ ո՞ր գիրքին ալ մէջ պիտի տեսնէր Արմաշի հրեշտակները :

Տիեզերական անգիր, մատեանին մէջ շատե՛ր կան անոնց նմաններ :

Ես տեսա՛յ անոնք հոն :

Եւ ո՛չ մէկ բանով կուզեմ այնքան հպարտ ըլլալ՝ որքան տեսած ըլլալովս այդ անհունի մանուկները : Նկատած ու կրած եմ ովկէանի ամեհի ու ամայի ուռուցումներն և դժոխքի ահեղ զայրուցքն և տանջանքը, ու չեմ սարսռած :

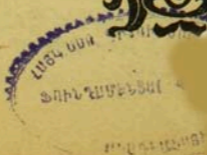
Թայց հո՛ն, գիւղի այդ զուարթունքներուն հանդէպ, եթէ մինակ ըլլայի, պիտի խոնարհէի, պիտի երկրպագէի անոնց երկրպագութեան :

Ինք՝ երկրպագեալ մանուկն ալ՝ անոնց համար չէ՞ր որ ըսաւ .

«Անո՛նցն է երկինքի արքայութիւնը» :

«Այդպիսեա՛ցդ է արքայութիւն երկնից» :

1898

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՍԽԱԼԱՅՈՑՑ

Էջ	ՏՈՂ	ՎՐԻՊԱԿԻ	ՈՒՂՂԵԱԼԻ
8	23	պարտաւորուած էր,	պարտաւորուած,
10	21	հարցուցած են	հարցուցած ենք
14	24	գործունէութեաց	գործունէութեանց
23	31	իրբել	իրբը
40	1	խըրտմանց	խըրտմանց
47	25	Սրբազանը	Սրբազանն
48	20	Նորա	Նորա՛
50	11	իրեն-	իրեն.
51	5-6	Խորհրդածուծիւններ	Խորհրդածուծիւնները
59	29	Համէլի	Համիլի
60	24	կ'ըսուի	կըսուի
62	1	իրաւելի	երանելի
62	22	ի գործնական	ի գործնականն
62	29	ելլայ	ելայ
63	6	Յովսէփի	Յովսէփ
64	10	կանցանծէին	կածանցէին

